

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

***Rolnictwo Rosji,
Ukrainy i Białorusi
w procesie transformacji
w latach 1990-2007***

nr 158

Warszawa 2009

***Włodzimierz Dzun
Mirosława Tereszczuk***

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

***Rolnictwo Rosji,
Ukrainy i Białorusi
w procesie transformacji
w latach 1990-2007***

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

***Rolnictwo Rosji,
Ukrainy i Białorusi
w procesie transformacji
w latach 1990-2007***

*Autorzy:
prof. dr hab. Włodzimierz Dzun
mgr Mirosława Tereszczuk*

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2009

Pracę zrealizowano w ramach tematu **Polskie gospodarstwa rolnicze w pierwszych latach członkostwa** w zadaniu *Sytuacja ekonomiczna i aktywność gospodarza różnych grup polskich gospodarstw rolniczych*.

Celem pracy było przedstawienie możliwości rozwojowych rolnictwa Rosji, Ukrainy i Białorusi, krajach które mają potencjalnie duże możliwości wzrostu produkcji rolnej, i które w niedalekiej przyszłości mogą stać się dużymi eksporterami produktów rolno-spożywczych.

Opracowanie komputerowe
mgr Zofia Mirkowska

Korekta
Joanna Gozdera

Redakcja techniczna
Leszek Ślipki

Projekt okładki
AKME Projekty Sp. z o.o.

ISBN 978-83-7658-014-2

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
00-950 Warszawa, ul. Świętokrzyska 20, skr. poczt. nr 984
tel.: (0 22) 50 54 444
faks: (0 22) 50 54 636
e-mail: dw@ierigz.waw.pl
<http://www.ierigz.waw.pl>

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
<i>(W. Dzun)</i>	
I. ROLNICTWO ROSJI.....	10
<i>(W. Dzun)</i>	
1.1. Uwarunkowania i problemy dotychczasowego rozwoju rolnictwa w Rosji	10
1.2. Kształtowanie się nowej struktury prawno-organizacyjnej producentów rolnych.....	14
1.2.1. Przedsiębiorstwa rolne	16
1.2.2. Gospodarstwa chłopskie (farmerskie) i przedsiębiorców indywidualnych	20
1.2.3. Gospodarstwa przydomowe ludności.....	24
1.3. Zmiany w strukturze użytkowania ziemi rolnej według form prawno- własnościowych producentów rolnych	26
1.4. Zmiany w poziomie i strukturze produkcji rolnej w latach 1990-2007.....	27
1.5. Problemy samowystarczalności i bezpieczeństwa żywnościowego Rosji ..	32
Literatura	40
II. ROLNICTWO UKRAINY	43
<i>(M. Tereszczuk)</i>	
2.1. Uwarunkowania rozwoju rolnictwa Ukrainy	43
2.2. Zmiany w poziomie i strukturze produkcji rolnej na Ukrainie.....	53
2.2.1. Zmiany w poziomie i strukturze produkcji roślinnej	53
2.2.2. Zmiany w poziomie i strukturze produkcji zwierzęcej.....	58
2.2.3. Zmiany w poziomie produkcji rolnej ogółem.....	63
2.3. Problemy wyżywienia ludności i bezpieczeństwa żywnościowego kraju ...	63
Literatura	66
III. ROLNICTWO BIAŁORUSI	68
<i>(W. Dzun)</i>	
3.1. Uwarunkowania rozwoju rolnictwa Białorusi	68
3.2. Produkcja rolna na Białorusi w latach 1990-2003	74
3.2.1. Dynamika produkcji zwierzęcej.....	74
3.2.2. Dynamika produkcji roślinnej	76
3.2.3. Dynamika produkcji rolnej ogółem.....	77
3.3. Założenia i realizacja Państwowego Programu Odrodzenia i Rozwoju Wsi na lata 2005-2010	80
3.3.1. Założenia i zadania Programu	80
3.3.2. Realizacja założeń przyjętych w Programie	83
3.4. Poziom produkcji rolnej a bezpieczeństwo żywnościowe Białorusi	87
3.5. Problemy dalszego rozwoju rolnictwa na Białorusi	90
Literatura	91

IV. HANDEL ZAGRANICZNY PRODUKTAMI ROLNO- -SPOŻYWCZYMI
POLSKI Z ROSJĄ, UKRAINĄ I BIAŁORUSIĄ W LATACH 2000-2008 93
(*M. Tereszczuk*)

4.1. Wyniki handlu zagranicznego produktami rolno spożywczymi.....	93
4.1.1. Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi z Rosją.....	96
4.1.2. Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi z Ukrainą.....	99
4.1.3. Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi z Białorusią .	102
4.2. Podsumowanie.....	105
Literatura	105
V. PODSUMOWANIE	107

(*W. Dzun*)

WSTĘP

W ostatnich latach wyraźnie rośnie zainteresowanie rozwojem produkcji rolniczej w skali światowej. Jest to efekt zwiększającego się zapotrzebowania na produkty rolne wynikającego z:

- szybkiego wzrostu liczby ludności na świecie. W latach 1980-2007 liczba ludności wzrosła z 4,45 do 6,67 mld, a więc o 50% i przewiduje się, że w 2015 r. osiągnie 7,1 mld osób, co oznacza wzrost o dalsze 6%. Przy tym podstawowy wzrost ludności nastąpi w szybko rozwijających się krajach azjatyckich;
- znacznego wzrostu spożycia żywności w przeliczeniu na 1 mieszkańca, szczególnie w krajach szybko rozwijających się, a więc przede wszystkim w Chinach i Indiach, których ludność już aktualnie stanowi 37% ludności świata;
- znacznego wzrostu w strukturze spożywanej żywności produktów pochodzenia zwierzęcego, co powoduje konieczność przyspieszonego wzrostu produkcji roślinnej;
- znaczącego wzrostu zużycia niektórych produktów rolnych na cele nieżywnościowe, a przede wszystkim na biopaliwa.

Ponadto wzrostowi zapotrzebowania na produkty rolne towarzyszą zjawiska zmniejszające możliwości przyspieszenia wzrostu produkcji rolnej, takie jak:

- zmniejszenie powierzchni użytków rolnych, w tym w szczególności gruntów ornych na 1 mieszkańca (w latach 1980-2005 odpowiednio z 1,1 do 0,76 ha i z 0,32 do 0,22 ha), co mimo znacznego wzrostu plonów daje zmniejszenie zbiorów na 1 mieszkańca;
- zmniejszenie powierzchni zasiewów, w tym w także zbóż (w latach 1981-2006 zasiewy zbóż zmniejszyły się z 740,1 do 673,9 mln ha, a więc o 9%. W rezultacie, mimo wzrostu plonów, zbiory zbóż na 1 mieszkańca wynoszące 369 kg w latach 1981-1985, w rezultacie wskazanego wcześniej wzrostu liczby ludności znacznie się zmniejszyły i w ostatnich latach oscylują w granicach 340-350 kg (w odznaczającym się dobrymi zbiorami 2007 r. wyniosły 351 kg);
- zmian klimatycznych, które powodują nasilenie negatywnych zjawisk, szczególnie w strefach „ciepłych” charakteryzujących się aktualnie intensywnym rolnictwem, takich jak: zwiększenie areału użytków rolnych nekanych suszą, zwiększenie erozji wietrznej, problemy z nawadnianiem w związku z pogłębiającym się niedoborem wody, narastanie problemu

zasolenia gleb. Wszystko to powoduje wzrost kosztów produkcji rolnej w tych strefach.

Przyrost roczny produkcji rolnej na świecie wystarcza na pokrycie potrzeb żywnościowych około 42 mln osób, podczas gdy przyrost roczny ludności na świecie wynosi około 85 mln osób. W rezultacie zapasy żywności na świecie już od kilkunastu lat maleją. Jeśli utrzyma się dotychczasowy duży wzrost popytu na żywność, związany ze wzrostem dochodów ludności szczególnie w krajach azjatyckich, ale także pojawi się wzrost popytu w krajach afrykańskich, to za 15-20 lat może pojawić się duży deficyt żywności na świecie. Jest to tym bardziej prawdopodobne, ponieważ są już na wyczerpaniu możliwości pozyskania żywności z mórz i oceanów. Aktualnie na świecie łowi się około 94 mln ton ryb. Według ekologów nawet niewielkie przekroczenie tego poziomu będzie prowadziło do kurczenia się zasobów ryb i doprowadzi do katastrofy ekologicznej.

Wyżej przedstawiona sytuacja powoduje, że w krajach, które przewidują możliwości powstania zagrożeń w zaspokojeniu potrzeb żywnościowych na świecie, a nie posiadają większych możliwości rozwoju produkcji rolnej u siebie (Arabia Saudyjska, Kuwejt, Katar i inne kraje tego regionu, a także Chiny, Indie) tworzone są duże fundusze inwestycyjne ukierunkowane na przeciwdziałanie tym zagrożeniom, przede wszystkim poprzez inwestowanie w rozwój produkcji rolnej w krajach trzecich, z zagwarantowaniem prawa dysponowania wytworzoną produkcją.

W rezultacie rośnie zainteresowanie problemami rozwoju rolnictwa w krajach, które mają potencjalnie duże możliwości wzrostu produkcji rolnej, a do takich krajów bezsprzecznie należą Rosja i Ukraina. Udział Rosji i Ukrainy w światowych zasobach użytków rolnych wynosi odpowiednio 4,4 i 0,8%, podczas gdy w produkcji zbóż 3,4 i 1,2%, w produkcji mięsa 2,1% i 0,7%, a mleka 5,6 i 2,1%. O skali potencjalnych rezerw wzrostu produkcji rolnej w Rosji, a w szczególności na Ukrainie, która dysponuje bardzo urodzajnymi glebami i w sumie korzystnymi warunkami klimatycznymi, może świadczyć poziom powyższych wskaźników dla Polski, której rolnictwo także nie należy do produujących w Europie. Polska dysponując dwukrotnie niższymi zasobami ziemi rolnej niż Ukraina (0,4% zasobów światowych) legitymuje się nawet nieco wyższym udziałem w światowej produkcji podstawowych produktów rolnych w porównaniu do Ukrainy (udział w produkcji zbóż wynosi 1,2%, produkcji mięsa 1,4% i mleka 2,1%). Niski poziom produkcji rolnej w Rosji i na Ukrainie powoduje, że kraje te nie tylko nie są dużymi eksporterami produkcji rolnej, ale są, a w szczególności Rosja, dużymi jej importerami między innymi także z Polski. W tej sytuacji kraje te podejmują znaczne wysiłki na rzecz wzrostu produkcji rolnej, szczególnie zwierzęcej. Dodatkowo przyspieszenie wzrostu produkcji

rolnej w tych krajach może być rezultatem napływu kapitału zagranicznego i prawdopodobnie korzystnych zmian klimatycznych, szczególnie dla Rosji.

Jednak w Polsce, poczynając od początku lat 90., szczególnie w okresie przed- i poakcesyjnym do Unii Europejskiej, zainteresowanie rolnictwem naszych wschodnich sąsiadów było i jest niewielkie. Dzieje się tak, mimo że Polska na rynki tych krajów eksportuje znaczną część swojej produkcji rolno-spożywczej, szczególnie pochodzenia zwierzęcego, i chciałaby ten eksport nie tylko utrzymać, ale nawet powiększyć. W latach 2000-2008 wartość eksportu produktów rolno-spożywczych z Polski do krajów obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP)¹ wzrosła dwukrotnie (z 496 do 1 100 mln euro). Spośród krajów WNP największy wzrost, ponad trzykrotny (z 132 do 422 mln euro), odnotowano w przypadku eksportu na Ukrainę, natomiast eksport żywności do Rosji wzrósł prawie dwukrotnie (z 246 do 486 mln euro).

W przedstawianej pracy podjęto także próbę analizy stanu i perspektyw rozwoju gospodarki żywnościowej na Białorusi. Oczywiście wielkość produkcji rolno-spożywczej na Białorusi i możliwości jej wzrostu, oraz obroty Polski z Białorusią towarami rolno-spożywczymi są wielokrotnie niższe niż w wypadku Rosji i Ukrainy. Jednak analiza stanu i perspektyw rozwoju rolnictwa białoruskiego może być interesująca, nie tylko ze względu na to, że jest to nasz sąsiad i partner handlowy, ale także ze względu na porównanie społeczno-ekonomicznej efektywności przyjętych dróg dochodzenia do gospodarki rynkowej w sektorze gospodarki żywnościowej, a w szczególności w rolnictwie. Na Białorusi odrzucono koncepcję radykalnych reform, a przyjęto koncepcję stopniowej transformacji systemowej. W rezultacie zasadniczo do dnia dzisiejszego nie stworzono mechanizmów rynkowych w rolnictwie, a w zarządzaniu przedsiębiorstwami rolnymi w dalszym ciągu znaczącą rolę odgrywają metody dyrektywne.

Biorąc pod uwagę wyżej przedstawione rozważania, rodzi się wiele pytań: czy kraje te, a w szczególności Ukraina, mogą już w niedalekiej przyszłości stać się dużymi eksporterami produktów rolno-spożywczych? Czy już w niedalekiej przyszłości polskie produkty rolno-spożywcze mogą mieć duże trudności w konkurencji z produktami rolno-spożywczymi z Ukrainy i Rosji, a nawet Białorusi? Aby odpowiedzieć na te pytania, należy systematycznie analizować aktualną sytuację i możliwości rozwojowe rolnictwa i całej gospodarki żywnościowej tych krajów. Przedstawiana publikacja może być traktowana jako wstęp do systematycznych badań w tym zakresie.

---

¹ Kraje dawnego Związku Radzieckiego.

I. ROLNICTWO ROSJI

Rosja jest krajem mającym duże potencjalne możliwości wzrostu produkcji rolnej. Kraj ten posiada 7,9% gruntów orných świata i przy tym potencjalne możliwości zwiększenia tego udziału. Mimo tych ogromnych możliwości poziom produkcji rolnej w Rosji jest niski². W rezultacie Rosja jest bardzo dużym importerem produktów rolno-spożywczych, szczególnie pochodzenia zwierzęcego, w tym także z Polski. Rodzi to pytanie, czy Rosja, już w bliskiej perspektywie, może przekształcić się z dużego importera w znaczącego eksportera produktów rolno-spożywczych?

Odpowiedź na powyższe pytanie wymaga przyjrzenia się dotychczasowemu rozwojowi rolnictwa w Rosji, jego aktualnej sytuacji i polityce państwa w zakresie jego rozwoju.

1.1. Uwarunkowania i problemy dotychczasowego rozwoju rolnictwa w Rosji

W procesie demokratyczno-rynkowych przemian w Rosji wieś i rolnictwo znalazły się w bardzo trudnej sytuacji. Prawie całkowite wycofanie się z interwencjonizmu państwowego, w okresie żywiłowego formowania się stosunków rynkowych, dobitnie potwierdziło słabość rolnictwa w stosunku do pozostałych działów gospodarki narodowej i wsi w stosunku do miasta. Tę i tak trudną sytuację rolnictwa i całej gospodarki żywnościowej pogłębiło szerokie otwarcie rynku Rosji na zagraniczne towary rolno-spożywcze, w tym przede wszystkim z krajów, w których rolnictwo i eksport produktów rolno-spożywczych są silnie subsydiowane³. Dodatkowo w warunkach negatywnego odreagowania na dotychczasowe całkowite „upaństwowienie” rolnictwa oraz na pełne podporządkowanie centralnemu zarządzaniu produkcji rolnej, skupu i przetwórstwa produktów rolnych oraz dystrybucji towarów rolno-spożywczych, nastąpił prawie całkowity paraliż dotychczas istniejących struktur w rolnictwie i otoczeniu rolnictwa. Przekształcenia strukturalne w rolnictwie i otoczeniu rolnictwa, w tym w szczególności restrukturyzacja sowchozów i kolchozów oraz przekazanie ziemi rolnej w ręce tych, którzy na niej pracują (poprzez system udziałów) reali-

---

² Przy 2,1% udziale w liczbie ludności świata, udział Rosji w produkcji światowej zbóż wynosi 4,3%, a w produkcji mięsa tylko 2%. W 2007 r. w przeliczeniu na 1 mieszkańca w Rosji wyprodukowano 565 kg zbóż i 39,3 kg mięsa w wadze poubojowej, podczas gdy w USA odpowiednio 1354 kg i 136,6 kg, a w Kanadzie 1484 kg i 134,3 kg. Przeliczenia własne na podstawie: Rocznik Statystyczny 2008, GUS, Warszawa 2008.

³ Średnie cła importowe w Rosji wynoszą 13% i są 1,6 razy niższe niż w Unii Europejskiej, 2,7 razy niższe niż w Brazylii i 9 razy niższe niż w Indiach, podczas gdy subsydiowanie rolnictwa w Rosji jest niskie (stosunek zagregowanego wspomagania producentów rolnych do wartości produkcji rolnej czterokrotnie niższy niż średnio w UE i dwukrotnie niższy niż w Polsce) [7, 13, 28].

zowane były bez jasnego określenia przyszłego modelu ustroju rolnego i systemu instytucji otoczenia rolnictwa.

W rezultacie wystąpiło szereg zjawisk bardzo negatywnie wpływających na rozwój rolnictwa i całej gospodarki żywnościowej:

- bardzo silne rozwarcie „nożyc cen”. Dynamika cen na produkty rolne w latach 1990-2005 była ponad 4-krotnie niższa niż na produkty przemysłowe: tylko w 1992 r. dysparytet wzrostu cen był 2-krotny (ceny na produkty rolne wzrosły 8,6 razy, a na produkty przemysłowe 16,2 razy);
- gwałtowne obniżenie rentowności produkcji rolnej, szczególnie zwierzęcej;
- znaczące obniżenie opłaty pracy w rolnictwie – w latach 1992-2005 średnia płaca w rolnictwie zmniejszyła się z 66% do 43% średniej płacy w całej gospodarce narodowej i stała się najniższą płacą ze wszystkich gałęzi gospodarki narodowej kraju;
- gwałtowne obniżenie nakładów inwestycyjnych w rolnictwie i na wsi. W 2005 r., a więc już po podjęciu rządowych przedsięwzięć mających na celu przełamanie kryzysu w rolnictwie, nakłady inwestycyjne na rolnictwo stanowiły 4% ogółu nakładów inwestycyjnych w gospodarce narodowej, a więc 4,5-krotnie mniej niż w 1991 r. W rezultacie poziom zużycia środków trwałych w rolnictwie sięga 80% [9, 13, 18, 25, 26].

Przyspieszona naciskiem administracyjnym restrukturyzacja kołchozów i sowchozów w warunkach załamania gospodarczego kraju oraz gwałtownego pogorszenia rentowności produkcji rolnej, prowadziła do dużego spadku produkcji rolnej, a w konsekwencji i do gwałtownej redukcji zatrudnienia [25]. Oczywiście restrukturyzowane przedsiębiorstwa pozbywały się także dużych przerostów zatrudnienia z czasów gospodarki nakazowo-rozdzielczej. W latach 1990-2006 zatrudnienie w przedsiębiorstwach rolnych resortu rolnictwa spadło z 9 531 do 2 323 tys. osób, a więc o ponad 7,2 mln osób, w tym w produkcji rolnej z 7 939 do 2 059 tys. (o prawie 5,9 mln osób) i w produkcji pozarolniczej z 1 592 do 264 tys. (o ponad 1,3 mln osób). Szczególnie duży spadek dotyczył robotników zatrudnionych przy produkcji zwierzęcej. Znaczna część tracących zatrudnienie przeszła do pracy w gospodarstwach przydomowych, a niewielka część do pracy w gospodarstwach chłopskich (farmerskich). Jednak większość z tych, którzy utracili pracę zasiliła szeregi bezrobotnych. W 2006 r. wskaźnik bezrobocia na wsi sięgał 11%, nie licząc osób pracujących w towarowych gospodarstwach przydomowych.

Wyżej przedstawione zmiany, chociaż perspektywicznie generalnie słuszne, w warunkach ogólnego kryzysu społeczno-gospodarczego powodowały wiele negatywnych skutków w rozwoju obszarów wiejskich. Przede wszystkim dekoloktywizacja rolnictwa (prywatyzacja kołchozów i sowchozów połączona

z reformą rolną) zmieniała radykalnie strukturę instytucjonalną rosyjskiej wsi [19]. Do początku przemian ustrojowych struktura ta charakteryzowała się silną centralizacją pionową i absolutną dominacją struktury produkcyjnej (kołchozów i sowchozów), od której całkowicie była zależna struktura lokalnych władz i gospodarstw domowych. Cała ziemia rolna (w tym także gospodarstw przydomowych) należała do kołchozów i sowchozów. Kołchoz lub sowchoz, z reguły jedyny pracodawca w danej miejscowości, zapewniał pełne zatrudnienie, zajmował się planowaniem przestrzennym, budownictwem wiejskim (w tym mieszkaniowym) oraz infrastrukturą techniczną i społeczną. Poprzez kołchozy lub sowchozy ludność zaopatrywana była, z reguły bezpłatnie, w wodę, energię elektryczną, usługi komunalne itp. Po przeprowadzeniu reformy rolnej oraz powstaniu złożonej struktury prawno-organizacyjnej przedsiębiorstw i gospodarstw rolnych, sytuacja zmieniła się radykalnie. Władze lokalne zmuszone zostały do przejęcia pełnej odpowiedzialności za rozwój społeczno-gospodarczy wsi, nie posiadając na starcie ani bazy materialnej, ani odpowiednich środków finansowych. Przedsiębiorstwa rolne stały się w znacznym stopniu zależne od władz lokalnych oraz gospodarstw domowych jako właściciele udziałów i dostarczyciele robocizny.

Odejście od centralnego planowania i załamanie się dotychczasowego systemu finansowania rozwoju obszarów wiejskich, dezorganizacja dotychczasowej struktury instytucjonalnej wsi, słabość władz samorządowych na obszarach wiejskich, wszystko to spowodowało załamanie w rozwoju infrastruktury na wsi⁴. Sytuacja ta w połączeniu z dużym spadkiem zatrudnienia i dochodów z pracy oraz wzrostem bezrobocia prowadziła do gwałtownego pogorszenia się warunków życia na wsi. W rezultacie radykalnie spadł przyrost naturalny na obszarach wiejskich. Już przed przemianami systemowymi był on niewielki, ale dodatni (w 1980 r. 107,5 tys. i w 1990 r. 88,0 tys.). Natomiast po 1990 r. szybko się zmniejszał i w 1995 r. był już ujemny i wyniósł prawie minus 212 tys., zaś w 2000 r. ponad minus 274 tys. Po krótkotrwałym zahamowaniu na początku lat 90. ubiegłego wieku stałej, wysokiej migracji ze wsi do miast⁵, a nawet wystąpieniu dodatniego salda migracji między wsią i miastem, związanego z napływem osób tracących pracę w miastach (w 1990 r. minus 73 tys., a w 1995 r. plus 96 tys.), zarysował się wzrost migracji do miast i powrót do ujemnego salda migracji. W rezultacie w 2006 r. liczba ludności wiejskiej była tylko niewiele mniejsza niż w 1990 r., ale od 1995 r. zmniejszyła się o ponad 1,5 mln osób

---

⁴ Szczególnie duże załamanie nastąpiło w budowie sieci dróg z nawierzchnią twardą (jeśli w 1992 r. oddano do użytku 26,1 tys. km, to w 1995 r. 8,8 tys. km, a w 2000 r. tylko 5,9 tys. km), sieci wodociągów (w 1992 r. 2,9 tys. km, w 1995 r. 1,6 tys. km, a w 2000 r. 0,6 tys. km) i sieci energetycznych (1995 r. - 27,1 tys. km, 1995 r. - 1,7 tys. km i 2000 r. - 5,7 tys. km).

⁵ W latach 1959-1990 liczba ludności wiejskiej zmniejszyła się o około 19 mln.

i proces ten w ostatnich latach nasila się (tab. 1.1). Liczba ludności wiejskiej zmniejsza się w 84% regionów Rosji, a procesy depopulacji obszarów wiejskich widoczne są w 53% regionów [8, 16, 17, 19].

Tabela 1.1

Zmiany w liczbie ludności wiejskiej w Rosji w latach 1980-2006 w tys. osób

Rok	Liczba ludności wiejskiej na koniec roku	Zmiana w ciągu danego roku	z tego:		
			przyrost naturalny	migracja	inne
1980	41 280,0	- 421,2	107,5	- 485,3	- 43,2
1990	38 868,7	- 58,0	88,0	- 72,6	- 73,4
1995	39 981,0	- 113,7	- 211,7	96,2	1,8
2000	39 231,9	- 238,7	- 274,2	- 2,6	38,1
2006	38 442,5	- 206,2	- 230,4	- 28,1	52,3

Źródło: [25].

Następuje silne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich. Widoczne jest wyraźnie przemieszczanie się ludności wiejskiej z terenów peryferyjnych na tereny podmiejskie i z rejonów trudnego rolnictwa w rejony korzystne dla produkcji rolnej. W rezultacie wzrasta zróżnicowanie obszarów wiejskich pod względem gęstości zaludnienia. Wskaźnik ten waha się od prawie 30 osób na kilometr kwadratowy w rejonach podmiejskich do 5 osób w oddalonych rejonach peryferyjnych⁶. Obszary wiejskie położone wokół dużych miast i w południowej części kraju, szczególnie w pasie czarnoziemów, rozwijają się stosunkowo dobrze. Natomiast położone w północnej i środkowej części kraju, w pasie ziem bielcowych, przy tym położone peryferyjnie w stosunku do większych miast, stają się społeczno-demograficzną pustynią lub półpustynią. O skali tych procesów może świadczyć fakt, że w latach 1990-2006 na 155 tys. miejscowości wiejskich przestało istnieć około 13 tys. Nasila się polaryzacja miejscowości wiejskich. Zwiększa się liczba wsi liczących do 10 osób (ich liczba w 2006 r. doszła do około 37 tys.) i jednocześnie zwiększa się liczba dużych wiejskich miejscowości liczących ponad 3000 mieszkańców [17,26].

Wyżej przedstawione zmiany ekonomiczne i strukturalne w rolnictwie miały swój wpływ na wykorzystanie zasobów ziemi rolnej w Rosji. Jeśli ogólny obszar użytków rolnych⁷ w latach 1990-2006 zmniejszył się nieznacznie, z 213,8 do 212,1 mln ha, a więc tylko o 1,7 mln ha, to ich obszar w użytkowaniu producentów rolnych zmniejszył się z 213,8 do 166,0 mln ha, a więc o 47,8 mln ha (o 22,3%), a areal gruntów ornych zmniejszył się do 102 mln ha. Do tego należy dodać, że 40,4 mln ha gruntów rolnych będących w użytkowaniu producen-

⁶ W Rosji jest 168 miast liczących ponad 100 tys. ludności, a średnia odległość między tymi miastami wynosi 323 km, przy promieniu I kręgu oddziaływania miasta (tereny podmiejskie) wynoszącym 35 km.

⁷ W tekście używa się także zamiennie terminu „grunty rolne” lub skrótu UR.

tów rolnych nie była wykorzystywana do produkcji rolnej (odłogi i ugory). W rezultacie powierzchnia zasiewów zmniejszyła się z 117,7 mln ha w 1990 r. do 74,8 mln ha w 2006 r. [15, 22, 32, 24].

Zmniejszenie gruntów ornych i zasiewów w warunkach przejścia z gospodarki nakazowo-rozdzielczej do rynkowej jest w jakimś stopniu racjonalne. W gospodarce rynkowej producenci rolni zaprzestają produkcji na gruntach, na których na przykład ze względu na jakość gleb, warunki klimatyczne lub niedostatki infrastrukturalne produkcja jest nierentowna. Jednak tak duże ograniczenie powierzchni zasiewów w latach 1990-2006 z ponad prawie 118 do niecałych 75 mln ha, a więc aż o ponad 36%, trudno objaśnić tylko powyższymi czynnikami. Przy tym użytkowanie gruntów rolnych prowadzone jest w sposób rabunkowy. W związku z radykalnym obniżeniem poziomu nawożenia mineralnego⁸ i organicznego, wyraźnie maleje zasobność gleb. Rosja, będąc jednym z największych producentów nawozów mineralnych na świecie⁹, zużywała w ostatnich latach około 1,3-1,6 mln ton NPK (około 10% produkcji), co daje około 8-9 kg NPK na 1 ha gruntów rolnych faktycznie użytkowanych¹⁰. W związku z brakiem konserwacji i modernizacji szybko zwiększa się powierzchnia użytków rolnych wymagających melioracji¹¹. Rośnie szybko powierzchnia użytków rolnych narażonych na erozję wietrzną i wodną (ocenia się, że sięga już około 130 mln ha) oraz zasolonych (około 40 mln ha) itd. [18, 24]. Był to także i jest nadal w znacznym stopniu efekt dezorganizacji strukturalnej rolnictwa i bardzo niskiego poziomu wspomagania państwowego w rolnictwie.

1.2. Kształtowanie się nowej struktury prawno-organizacyjnej producentów rolnych

W analizowanym okresie w rolnictwie Rosji nastąpiły także zasadnicze zmiany w strukturze producentów rolnych (gospodarstw rolnych) i ich udziale w zasobach ziemi i pracy. U podstaw tych zmian legły następujące akty prawne: ustawa o reformie rolnej zakładająca przekazanie ziemi tym, którzy na niej pracują (włącznie z pracownikami sfery socjalnej), rozporządzenie rządu w sprawie reorganizacji kolchozów i sowchozów oraz ustawa o obrocie ziemią rolną. Za-

⁸ Według różnych szacunków poziom nawożenia mineralnego i organicznego w porównaniu z latami 80. ubiegłego wieku obniżył się 5-8 krotnie.

⁹ Najwięksi producenci NPK w 2006 r.: Chiny - 32 mln ton, USA - 18,1 mln ton i Rosja - 16,6 mln ton.

¹⁰ W Rosji stosuje się nawożenie mineralne tylko pod niektóre zasiewy. Według spisu rolnego z 2006 r., nawożeniem mineralnym w przedsiębiorstwach rolnych objęto tylko 18,3 mln ha (22,3% gruntów ornych), a nawożeniem organicznym 2,8 mln ha (2,9% gruntów ornych), a w gospodarstwach farmerskich odpowiednio 89 tys. ha (16,6%) i 5,6 tys. ha (2,3%). Wapnowaniem gleb w przedsiębiorstwach objęto tylko niecałe 278 tys. ha (0,3% gruntów ornych) [32].

¹¹ W latach 1991-2006 powierzchnia gruntów zmeliorowanych zmniejszyła się z 11,3 do 9,4 mln ha (w tym 6,2 mln ha nawadnianych) [28].

kładano w nich „nadzielenie” ziemią rolną pracowników poprzez tzw. udziały. Udziały te, w terminie późniejszym, miały być wydzielone w formie konkretnych działek rolnych. Właściciele tych udziałów mogli je wykorzystywać do organizacji prywatnych, w tym przydomowych i fermerskich gospodarstw, wnieść je jako udziały do spółdzielni rolnych, spółek prawa handlowego i innych form prawno-organizacyjnych produkcji rolnej lub sprzedaż, dzierżawę i inne rodzaje transakcji handlowych. „Nadziały” otrzymało około 12 mln osób. Jednak rezultaty realizacji założeń reformy rolnej trudno uznać za pozytywne. Przede wszystkim powstały bardzo duże trudności z faktycznym wydzielaniem działek rolnych, co miało być podstawą tworzenia przez osoby nadzielone gospodarstw rolnych. Sytuacja ta w warunkach bardzo dużych trudności materialnych spowodowała, że:

- znaczna część właścicieli udziałów (szacuje się, że około 1/3) zmuszona była udziały sprzedać najczęściej kadrze kierowniczej restrukturyzowanych kołchozów i sowchozów lub inwestorom zewnętrznym;
- znaczna część właścicieli udziałów, aby nie stracić miejsc pracy, wniosła je, na podstawie różnego rodzaju umów, do zrestrukturyzowanych kołchozów i sowchozów;
- tylko niewielka część udziałów została wykorzystana na tworzenie gospodarstw farmerskich oraz na tworzenie i powiększanie gospodarstw przydomowych.

Proces kształtowania się nowej struktury organizacyjno-prawnej producentów rolnych był więc i jest do tej pory w znacznym stopniu procesem żywiołowym. Podstawowe tendencje w tym procesie to:

- formowanie się, przede wszystkim na bazie byłych kołchozów i sowchozów, nowej struktury organizacyjno-prawnej przedsiębiorstw rolnych opartej na własności prywatnej;
- powstanie i rozwój nowej grupy producentów rolnych, jakimi są gospodarstwa chłopskie (farmerskie);
- umocnienie się, mającej długą tradycję w rolnictwie rosyjskim, ogromnej grupy gospodarstw przydomowych¹².

Obecnie w Rosji, biorąc pod uwagę formę prawno-organizacyjną, wydziela się następujące grupy producentów rolnych:

1. Przedsiębiorstwa rolne (w dosłownym tłumaczeniu „organizacje rolnicze”), do których zalicza się spółdzielnie produkcyjne, spółki akcyjne i z ograni-

---

¹² Przy omawianiu tych zmian dane, jeśli nie podano innego źródła, pochodzą ze Spisu Rolnego przeprowadzonego w Rosji w 2006 r. [32].

- czoną odpowiedzialnością, przedsiębiorstwa państwowe, gospodarstwa pomocnicze (zakłady rolne) przedsiębiorstw i instytucji nierolniczych;
2. Gospodarstwa chłopskie (farmerskie);
  3. Gospodarstwa indywidualnych przedsiębiorców rolnych (bez osobowości prawnej) prowadzących działalność na podstawie zarejestrowania się w rejestrze przedsiębiorców w dziale „Rolnictwo” (możliwość taka istnieje od 1.01.1995 r.);
  4. Gospodarstwa przydomowe¹³ ludności (w dosłownym tłumaczeniu „osobiste pomocnicze gospodarstwa ludności”);
  5. Działki rolne (sadownicze, ogrodnicze i rekreacyjne), na których prowadzi się produkcję rolną indywidualnie lub w ramach zrzeseń.

1.2.1. Przedsiębiorstwa rolne

Rozpoczęta w końcu 1991 r. restrukturyzacja kolchozów i sowchozów zapoczątkowała proces formowania się nowej struktury własnościowej i prawno-organizacyjnej przedsiębiorstw rolnych w Rosji. Według danych statystycznych, proces restrukturyzacji kolchozów i sowchozów prowadził początkowo do wzrostu liczby przedsiębiorstw (1990 r. - 25,8 tys.; 1995 r. - 26,9 tys. i 2000 r. - 27,6 tys.), co w związku ze znacznym obniżeniem udziału przedsiębiorstw w użytkowaniu ogółu ziemi rolniczej (z 98,1% w 1990 r. do 80,0% w 2000 r.), prowadziło do zmniejszania się ich średniej wielkości według obszaru użytków rolnych. Po 2000 r. uwidoczniła się tendencja do zmniejszania się liczby przedsiębiorstw rolnych (2004 r. 20,6 tys.; 2005 r. 19 tys.) przy jednoczesnym, chociaż mniej dynamicznym, zmniejszaniu się powierzchni użytkowanych gruntów rolnych. Jednak dane te nie są pełne, nie obejmują bowiem wszystkich przedsiębiorstw rolnych. Potwierdzają to dane powszechnego spisu rolnego (PSR) w Rosji z 2006 r.

Według danych PSR w 2006 r. [32], w Rosji funkcjonowało 48,2 tys. przedsiębiorstw rolnych podległych resortowi rolnictwa. Dysponowały one 130,3 mln ha UR, a średnio na 1 przedsiębiorstwo przypadało 2,7 tys. ha UR. Działalność rolniczą prowadziło jednak tylko 32,4 tys. przedsiębiorstw (67,2% ogółu). Faktycznie wykorzystywane do działalności rolniczej było więc 96,6 mln ha UR. Przedsiębiorstwa prowadzące działalność rolniczą zatrudniały ogółem nieco ponad 2,6 mln osób, a w przeliczeniu na 1 przedsiębiorstwo nieco ponad 80 osób.

---

¹³ W publikacjach polskich można było spotkać także nazwę „gospodarstwa przyzagrodowe”. Nazwa ta poprzez pojęcie „zagroda” sugerowałaby, że są to gospodarstwa wiejskie. Należy jednak mieć na uwadze, że znaczna część tego typu gospodarstw to gospodarstwa ludności miejskiej.

Tabela 1.2

Przedsiębiorstwa rolne w Rosji według danych PSR 2006

Wyszczególnienie	Przedsiębiorstwa działu rolnictwo	W tym		Pozostałe przedsiębiorstwa*
		duże i średnie	małe**	
Liczba w tys.	48,2	27,8	20,4	11,0
- w tym prowadzące działalność rolniczą	32,5	19,6	12,9	8,2
Obszar gruntów ogółem mln ha	406,0	329,7	76,3	4,3
Użytki rolne mln ha	130,3	106,5	23,7	2,0
- w tym faktycznie wykorzystywane	96,6	83,4	13,2	1,3
Średni obszar przedsiębiorstwa ha UR	2703,0	3832,0	1164,0	183,0
Liczba pracujących w tys.	2613,9	2381,5	232,4	.
Liczba pracujących na 100 ha UR	2,0	2,2	0,9	.

* Gospodarstwa pomocnicze przedsiębiorstw i instytucji pozarolniczych, **przedsiębiorstwa zatrudniające do 60 pracowników

Źródło: zestawienie własne na podstawie [31, 32].

Do przedsiębiorstw rolnych należy także zaliczyć 11,0 tys. pomocniczych gospodarstw rolnych przedsiębiorstw i instytucji nierolniczych, z których działalność rolniczą prowadziło 8,2 tys. (74%). Średnie takie przedsiębiorstwo dysponuje około 183 ha UR. Są więc one znacznie mniejsze niż przedsiębiorstwa resortu rolnictwa. Nastawione są one nie na produkcję towarową, a na zaopatrzenie pracowników przedsiębiorstw macierzystych w żywność i produkty rolne.

Tabela 1.3

Struktura przedsiębiorstw rolnych według obszaru gruntów ogółem

Grupy przedsiębiorstw	Liczba	% ogółu	Udział ogółu przedsiębiorstw z gruntami (%)	Grunty ogółem tys. ha	% ogółu gruntów	% ogółu UR	Średni obszar ha	
							gruntów ogółem	UR
Bez gruntów	7219	12,2	.	.	.	.	.	.
Do 100 ha	12272	20,7	23,6	326,7	0,1	0,2	26,6	22,8
101-500	7475	12,6	14,4	1996,5	0,5	1,3	267,1	228,3
501-1500	7758	13,1	14,9	7251,7	1,8	4,7	934,7	803,3
1501-3000	6806	11,5	13,1	15077,4	3,7	9,4	2215,3	1856,2
3001-6000	8451	14,1	16,3	36530,5	8,9	21,3	4322,6	3410,7
6001-10000	4495	7,6	8,6	34345,0	8,4	18,7	7640,7	5582,8
10000-40000	4195	7,1	8,1	72270,3	17,6	37,2	17227,7	11877,8
Powyżej 40000	537	0,9	1,0	242465,6	59,1	6,9	451518,8	17321,8
Ogółem	59208	100	.	410263,7	.	.	6929,2	2261,5
- z gruntami	51989	87,8	100	410263,7	100	100	7891,4	2575,6

Źródło: jak w tabeli 1.2.

Zatem w 2006 r. w rosyjskim rolnictwie funkcjonowało w sumie 59,2 tys. przedsiębiorstw, w tym 11,0 tys. przedsiębiorstw resortów nierolniczych (pomocniczych gospodarstw rolnych przedsiębiorstw i instytucji). Działalność rolniczą prowadziło 40,7 tys. (69% ogółu) przedsiębiorstw, w tym 8,2 tys. przedsiębiorstw resortów nierolniczych. Do produkcji rolnej faktycznie wykorzystywane w 2006 r. było 97,9 mln ha UR.

Analizowane przedsiębiorstwa rolne są bardzo silnie zróżnicowane pod względem wielkości obszarowej. Dane z tego zakresu obejmują wszystkie 59,2 tys. przedsiębiorstw. W grupie tej ze względu na obszar użytkowanych gruntów można wydzielić:

- 7,2 tys. przedsiębiorstw (12,2% ogółu) nie posiadających gruntów;
- 19,7 tys. przedsiębiorstw małych obszarowo, do 500 ha gruntów ogółem. Stanowią one 33,3% ogółu przedsiębiorstw, ale użytkują tylko 0,6% gruntów ogółem i 1,5% użytków rolnych. Większość z nich to, jak na warunki Rosji, przedsiębiorstwa bardzo małe, do 100 ha gruntów ogółem. Stanowią one 20,7% ogółu przedsiębiorstw posiadających grunty, ale dysponują tylko 0,1% gruntów ogółem i 0,2% użytków rolnych. Średni obszar przedsiębiorstwa w tej podgrupie to 26,6 ha gruntów ogółem i niecałe 23 ha UR. Natomiast podgrupę od 100 do 500 ha gruntów ogółem, można uznać za przedsiębiorstwa małe. Stanowią one 12,6% ogółu analizowanych przedsiębiorstw, a użytkują 0,5% gruntów ogółem i 1,3% użytków rolnych. Średni obszar przedsiębiorstwa w tej podgrupie to 267 ha gruntów ogółem i 228 ha UR;
- 14,6 tys. przedsiębiorstw średnich obszarowo, od 500-3000 ha gruntów ogółem. Stanowią one 24,6% ogółu przedsiębiorstw i dysponują 5,5% gruntów ogółem i nieco ponad 14% użytków rolnych. Średnie przedsiębiorstwo z tej grupy dysponuje ponad 1,5 tys. ha gruntów ogółem, w tym około 1,3 tys. ha użytków rolnych;
- 12,9 tys. przedsiębiorstw dużych obszarowo, od 3000 do 10 000 ha gruntów ogółem. Stanowią one 21,7% ogółu przedsiębiorstw i dysponują 17,3% gruntów ogółem i 40% użytków rolnych. Średnie przedsiębiorstwo w tej grupie dysponuje 5,5 tys. ha gruntów, w tym 4,2 tys. użytków rolnych;
- 4,7 tys. przedsiębiorstw bardzo dużych obszarowo, powyżej 10 tys. ha gruntów ogółem. Stanowią one 8% ogółu przedsiębiorstw, ale dysponują aż 76,7% gruntów i 44,1% użytków rolnych. Średnie przedsiębiorstwo w tej grupie dysponuje 66,5 tys. ha gruntów, w tym 12,5 tys. ha użytków rolnych.

Dane powyższe wskazują z jednej strony na dużą polaryzację obszarową przedsiębiorstw rolnych w Rosji, a z drugiej strony na silny proces koncentracji gruntów w dużych obszarowo przedsiębiorstwach. Można tu wskazać, że 45,5%

najmniejszych obszarowo przedsiębiorstw (od 0 do 500 ha gruntów ogółem) dysponuje tylko 0,6% gruntów ogółem i 1,5% użytków rolnych będących w dyspozycji ogółu przedsiębiorstw, podczas gdy 8% bardzo dużych obszarowo przedsiębiorstw (powyżej 10 000 ha gruntów ogółem) odpowiednio 76,7 i 44,1%. Można tu dodatkowo wskazać, że 537 największych obszarowo przedsiębiorstw rolnych Rosji, które stanowią tylko 0,9% ogółu przedsiębiorstw (1,0% przedsiębiorstw mających grunty) dysponują 59,1% gruntów ogółem i 6,9% użytków rolnych będących w dyspozycji ogółu przedsiębiorstw. Średni areal w tej grupie przedsiębiorstw wynosi prawie 452 tys. ha gruntów ogółem i ponad 17 tys. ha użytków rolnych. Tak duża rozpiętość między posiadanym przez przedsiębiorstwa obszarem gruntów ogółem i obszarem użytków rolnych wynika prawdopodobnie z lokalizacji części tych przedsiębiorstw w specyficznych rejonach Rosji, np. północnych i dalekowschodnich.

Bardziej pogłębiona analiza struktury przedsiębiorstw rolnych jest możliwa tylko dla 32,4 tys. przedsiębiorstw resortu rolnictwa prowadzących działalność rolniczą. Struktura prawno-organizacyjna tych przedsiębiorstw jest bardzo zróżnicowana. Dominują w niej spółki prawa handlowego (przede wszystkim spółki z ograniczoną odpowiedzialnością) oraz rolnicze spółdzielnie produkcyjne (zrestrukturyzowane kołchozy). Wśród 19,6 tys. przedsiębiorstw dużych i średnich prowadzących działalność rolniczą, 42,3% to spółki prawa handlowego, 41,4% – rolnicze spółdzielnie produkcyjne, 11,3% – przedsiębiorstwa państwowe i samorządowe oraz 5% – inne formy prawno-organizacyjne. Natomiast wśród 12,8 tys. małych przedsiębiorstw aż 66,6% to spółki, 31,8% – spółdzielnie rolnicze i tylko 1,6% – inne formy.

Bardzo zróżnicowana jest także struktura tej grupy przedsiębiorstw według formy własności. W strukturze tej dominują przedsiębiorstwa będące własnością osób fizycznych (przede wszystkim osób pracujących w tych przedsiębiorstwach). Stanowią one 74,8% ogółu przedsiębiorstw, z tym że udział ich w przedsiębiorstwach dużych i średnich jest znacznie mniejszy (66,5%) niż w przedsiębiorstwach małych (87,4%). Znaczący udział (14,6%) mają przedsiębiorstwa będące własnością osób prawnych, w tym przede wszystkim przedsiębiorstw i różnego rodzaju jednostek gospodarki żywnościowej (11,2%). W tym wypadku znacznie większy ich udział jest w grupie przedsiębiorstw dużych i średnich (odpowiednio 18,4 i 13,9%), niż w przedsiębiorstwach małych (8,8 i 7,1%). Niewielki udział mają natomiast przedsiębiorstwa państwowe (6,3%)¹⁴ i samorządowe (2,7%). W tym wypadku udział tego typu przedsiębiorstw jest zdecydowanie większy w grupie przedsiębiorstw dużych i średnich (10,0%), niż w grupie przedsiębiorstw małych (0,6%). Udział przedsiębiorstw będących wła-

---

¹⁴ Wyróżnia się tu własność Rosyjskiej Federacji (3,4%) i podmiotów (członków) Rosyjskiej Federacji (2,9%).

snością zagraniczną (osób prawnych i fizycznych) jest niewielki – ogółem 0,7% (0,7 w dużych i średnich oraz 0,6% w małych).

Przedsiębiorstwa rolne resortu rolnictwa prowadzące działalność rolniczą, liczące 32,4 tys. jednostek, zatrudniają 2,61 mln pracowników, w tym 2,45 mln stałych. Pod względem liczby pracowników przedsiębiorstwa te są bardzo silnie zróżnicowane. Zdecydowana większość z nich (20,6 tys. – 63,7%) to przedsiębiorstwa małe¹⁵. Znaczna część z nich (10,8 tys. – 33,4%) to przedsiębiorstwa bardzo małe zatrudniające do 15 pracowników. Zatrudniają one 65,7 tys. osób (2,5% ogółu pracowników), a na jedno przedsiębiorstwo przypada średnio 6 osób. Przeciwny biegun stanowi 2,2 tys. przedsiębiorstw zatrudniających 250 i więcej pracowników, przy średnim zatrudnieniu na 1 przedsiębiorstwo wynoszącym aż 461 osób. Przedsiębiorstwa te, chociaż stanowią 6,7% ogółu analizowanych jednostek, to zatrudniają 38,8% ogółu pracowników. W rezultacie zdecydowana większość pracowników, bo aż 71,9%, zatrudniona jest w przedsiębiorstwach zatrudniających ponad 100 pracowników, które stanowią 26,6% ogółu przedsiębiorstw.

1.2.2. Gospodarstwa chłopskie (farmerskie) i przedsiębiorców indywidualnych

Najbardziej interesującym problemem z punktu widzenia kształtowania się nowej struktury producentów rolnych w Rosji jest rozwój grupy gospodarstw chłopskich (farmerskich).

Tabela 1.4

Rozwój gospodarstw chłopskich (farmerskich) w Rosji w latach 1990-2006

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Liczba gospodarstw w tys.	4,4	280,1	261,7	265,5	264,0	263,9	261,4	257,4	255,4
Obszar UR (mln ha)	0,18	12,01	15,29	16,52	17,66	18,33	19,20	19,25	20,59
Średni obszar gospodarstwa (ha UR)	41	43	58	62	67	69	73	75	81

Źródło: zestawienie własne na podstawie [33].

Bardzo dynamiczny okres w rozwoju ilościowym gospodarstw chłopskich (farmerskich) przypada na lata 1990-1995. W okresie tym liczba zarejestrowanych gospodarstw wzrosła z 4,4 do 280,1 tys., a obszar gruntów rolnych przez nich użytkowanych z 0,18 do 12,0 mln ha. Po okresie tak żywiołowego rozwoju rozpoczął się proces zmian jakościowych tej grupy. W latach 1995-2006, mimo zmniejszania się liczby gospodarstw do 255,4 tys., a więc o 9% (więcej wyrejestrowań niż nowych rejestracji), obszar gruntów rolnych w użytkowaniu tych gospodarstw wzrósł do 20,6 mln ha, a więc o 72%, a średni obszar gospodarstwa wzrósł z 43 do 81 ha UR, a więc o ponad 88% (tab. 1.4).

¹⁵ Według metodologii obowiązującej w rosyjskim rolnictwie zatrudniające do 60 pracowników.

Znaczna część zarejestrowanych gospodarstw chłopskich (farmerskich) nie podjęła jednak, z różnych przyczyn, w tym przede wszystkim z powodu trudności finansowych, działalności rolniczej lub zaniechała jej prowadzenia. Z danych spisu rolnego z 2006 r. wynika, że na 253,1 tys. zarejestrowanych gospodarstw działalność rolniczą prowadziło tylko 126,2 tys. Gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą dysponowały 20,5 mln ha gruntów ogółem, w tym 19,0 mln ha UR. Zdecydowana większość gruntów, którymi dysponują gospodarstwa farmerskie jest własnością użytkownika i jego rodziny (88% gruntów ogółem i 89% UR). W gospodarstwach tych w 2006 r. pracowało 470,2 tys. osób (2,2 osoby na 100 ha UR), w tym 289,1 tys. użytkowników i członków jego rodziny (61,5% ogółu pracujących). Najemni pracownicy stanowili więc 38,5% (181 tys., w tym 87,8 tys. stali) ogółu pracujących w tych gospodarstwach.

Z reguły we wszystkich analizach do grupy gospodarstw chłopskich (farmerskich) włącza się także gospodarstwa indywidualnych przedsiębiorców rolnych, ponieważ nie ma między nimi większych różnic. Według spisu rolnego w 2006 r. takich przedsiębiorców funkcjonowało 32 tys., jednak działalność rolniczą prowadziło 21,3 tys. Przedsiębiorcy prowadzący działalność rolniczą dysponowali 3,1 mln ha gruntów ogółem, z tego 2,36 mln ha UR (89,5% tych gruntów było własnością przedsiębiorców). Średnio na 1 gospodarstwo przypadało prawie 111 ha UR. W gospodarstwach tych pracowało 83,3 tys. osób (21,3 tys. to przedsiębiorcy i 62 tys. pracownicy najemni, w tym 32 tys. stali, a 30 tys. sezonowi), a więc 3,5 osoby na 100 ha UR. W gospodarstwach indywidualnych przedsiębiorców najemni pracownicy stanowili 74,5% ogółu pracujących. Gospodarstwa te są więc w znacznie większym stopniu oparte na pracy najemnej niż gospodarstwa chłopskie (farmerskie).

W sumie w 2006 r. gospodarstw chłopskich (farmerskich) i indywidualnych przedsiębiorców było 285,1 tys. Dysponowały one 29,4 mln ha gruntów rolnych ogółem, w tym 24,1 mln ha użytków rolnych. Natomiast gospodarstw prowadzących działalność rolniczą było 147,5 tys. (52% ogółu gospodarstw), dysponowały one 21,3 mln ha użytków rolnych (ponad 88,5% ogółu UR w tej grupie). Średnio na gospodarstwo prowadzące działalność rolniczą przypadało więc 144,4 ha UR. Gospodarstwa te zatrudniały 553,5 tys. osób (2,6 osób/100 ha UR), w tym 242 tys. pracowników najemnych (1,14 osoby/100 ha UR).

Analiza omawianej grupy gospodarstw według użytkowanej powierzchni gruntów ogółem wskazuje, że w grupie tej w 2006 r. było 235,96 tys. gospodarstw posiadających grunty (82,8% ogółu) i 49,2 tys. (17,2%) bez gruntów (tab. 5.). W grupie gospodarstw posiadających grunty dominują gospodarstwa, jak na rosyjskie warunki małe obszarowo, do 20 ha gruntów ogółem. W 2006 r.

było ich 134,2 tys. i stanowiły one aż 56,8% ogółu gospodarstw posiadających grunty. Posiadały one jednak tylko 844,9 tys. ha gruntów, to jest 2,9% ogółu gruntów będących w dyspozycji całej omawianej grupy. W grupie tej na 1 gospodarstwo przypadało około 6,3 ha gruntów ogółem, w tym 6,2 ha UR¹⁶. Gospodarstwa te można uznać za drobne gospodarstwa chłopskie. Natomiast do grupy średnich obszarowo gospodarstw chłopskich można zaliczyć 37,9 tys. gospodarstw (13,3% ogółu) o średnim obszarze 33,5 ha UR, a do grupy dużych obszarowo gospodarstw chłopskich 22,9 tys. gospodarstw (8% ogółu) o średnim obszarze 72,2 ha UR.

Tabela 1.5

Struktura gospodarstw chłopskich (farmerskich) i indywidualnych według powierzchni gruntów ogółem w 2006 r.

Grupy gospodarstw w ha	Liczba gospodarstw		Grunty ogółem		Średnio na 1 gospodarstwo ha	
	tys.	%	tys. ha	%	gruntów ogółem	UR
Bez gruntów	49,2	17,2	-	-	-	-
Do 4	59,1	20,7	100,5	0,3	1,7	1,7
4-10	46,5	16,3	310,8	1,1	6,7	6,6
11-20	28,6	10,0	433,6	1,5	15,1	15,0
21-50	37,9	13,3	1285,7	4,4	33,9	33,5
51-100	22,9	8,0	1679,1	5,7	73,2	72,2
101-200	16,7	5,9	2394,3	8,2	143,0	141,2
201-500	13,8	4,8	4375,1	14,9	317,5	313,6
501-1500	7,8	2,7	6471,2	22,0	832,4	819,6
1501-3000	16,8	0,6	3461,4	11,8	2066,5	2006,5
3001-6000	0,6	0,2	2433,4	8,3	4008,9	3819,4
Ponad 6000	0,2	0,1	6425,6	21,9	25805,7	6585,4
Ogółem	285,1	100	29370,7	100	103,0	84,7

Źródło: jak w tabeli 1.2

Jako gospodarstwa farmerskie można traktować gospodarstwa dysponujące ponad 100 ha gruntów ogółem. Gospodarstw takich w momencie spisu było tylko 40,2 tys. (14,3 % ogółu gospodarstw i 17% gospodarstw posiadających grunty), ale dysponowały one aż 87% gruntów całej grupy. Grupa gospodarstw farmerskich jest także bardzo zróżnicowana pod względem powierzchni użytkowanych gruntów. Dominują w niej gospodarstwa od 100-200 ha gruntów ogółem (16,7 tys. gospodarstw o średniej powierzchni 141,2 ha UR) i gospodarstwa 200-500 ha (13,8 tys. o średniej powierzchni 313,6 ha UR). Jest jednak także spora grupa, licząca ponad 17,4 tys., gospodarstw bardzo dużych obszarowo, powyżej 1500 ha gruntów ogółem. Chociaż stanowią one tylko 0,6% ogółu go-

¹⁶ Średni obszar gospodarstwa mierzony gruntami ogółem jest znacznie większy od średniego obszaru gospodarstwa mierzonego użytkami rolnymi dopiero w grupie obszarowej powyżej 6000 ha (tab. 1.4).

spodarstw i 0,8% ogółu gospodarstw posiadających grunty, to dysponują ponad 12,3 mln ha gruntów, to jest 42% całości gruntów ogółem i ponad 7,3 mln ha UR, a więc ponad 30% użytków rolnych będących w dyspozycji ogółu gospodarstw chłopskich (farmerskich). Tak znaczna różnica w wyżej podanych odsetkach wynika z tego, że w największej grupie obszarowej tych gospodarstw, a więc ponad 6000 ha gruntów ogółem, tylko nieco ponad 25% stanowią użytki rolne, podczas gdy już w grupie 3000-6000 ponad 95%, a w niższych grupach obszarowych udział ten jest jeszcze większy. Niezależnie od tych zastrzeżeń, gospodarstwa w grupie gospodarstw powyżej 1500 ha gruntów ogółem odznaczają się użytkowaniem bardzo dużych powierzchni UR. W grupie gospodarstw 1500-3000 ha gruntów ogółem (1675 gospodarstw) średnia powierzchnia gospodarstwa wynosi ponad 2 tys. ha UR, w grupie 3000-6000 ha (607 gospodarstw) odpowiednio 3,8 tys. ha UR i w grupie powyżej 6000 ha (249 gospodarstw) – 6,6 tys. ha UR (tab. 1.5).

W analizowanych gospodarstwach prowadzących działalność rolniczą liczba pracujących na dzień 1 lipca 2006 r. wynosiła 553,5 tys. osób, w tym 470,2 tys. w gospodarstwach chłopskich (farmerskich) i 83,3 tys. w gospodarstwach indywidualnych przedsiębiorców. W gospodarstwach chłopskich (farmerskich) przeważającą część zasobów pracy (61,5%) stanowią użytkownicy i członkowie ich rodzin, natomiast w gospodarstwach indywidualnych przedsiębiorców pracownicy najemni (74,4%).

Analizowane gospodarstwa są silnie zróżnicowane pod względem liczby osób pracujących w poszczególnych gospodarstwach (tab. 1.5). W zdecydowanej większości gospodarstw liczba pracujących jest niewielka. W 78,2 tys. gospodarstw (53% ogółu gospodarstw prowadzących działalność rolniczą) liczba pracujących wynosi do 2 osób, a w 38,4 tys. gospodarstw (odpowiednio 26%) od 3 do 4 osób. Są to więc z reguły gospodarstwa opierające swoją działalność na pracy własnej użytkownika i jego rodziny. Natomiast 15,1 tys. gospodarstw (10,3% ogółu), w których liczba pracujących wynosi 5-6 osób, można uznać za grupę przejściową. Gospodarstwa te opierają swoją działalność na pracy własnej i pracy najemnej. Przeciwny biegun stanowią gospodarstwa, które działalność rolniczą prowadzą głównie w oparciu o pracę najemną. Za takie można uznać 15,8 tys. gospodarstw (10,7% ogółu), w których liczba pracujących wynosi 7 i więcej osób. Jest to grupa bardzo silnie zróżnicowana wewnątrz, w której zatrudnienie waha się od 7 do ponad 250 osób.

Ponad 6,8 tys. tych gospodarstw można uznać za przedsiębiorstwa (zatrudnienie ponad 10 osób na gospodarstwo), w tym 123 gospodarstwa za duże przedsiębiorstwa (zatrudnienie ponad 100 osób na gospodarstwo).

Podsumowując można stwierdzić, że chociaż formujący się w rosyjskim rolnictwie sektor gospodarstw chłopskich (farmerskich) jest wciąż stosunkowo niewielki, bowiem dysponuje tylko 14,5% ogółu użytków rolnych będących w dyspozycji ogółu gospodarstw rolnych, to ma on duże możliwości rozwoju produkcji rolnej. Można tu wskazać, że gospodarstwa chłopskie (farmerskie) dysponują ponad 70% większym obszarem użytków rolnych niż wszystkie gospodarstwa indywidualne w Polsce. Można także zauważyć, że 40,2 tys. gospodarstw farmerskich o obszarze powyżej 100 ha gruntów ogółem dysponuje w sumie 20,4 mln ha UR, a średni obszar takiego gospodarstwa wynosi nieco ponad 500 ha UR. Potencjalne możliwości produkcyjne tej grupy gospodarstw (pod względem powierzchni UR) są bardzo duże, kilkakrotnie większe niż na przykład ogółu polskich gospodarstw zaliczanych w klasyfikacji UE do gospodarstw dużych obszarowo, więc ponad 30 ha UR (58,5 tys. gospodarstw dysponujących 3,7 mln ha UR, średni obszar gospodarstwa 63 ha UR).

1.2.3. Gospodarstwa przydomowe ludności

W początkowym okresie przemian systemowych w Rosji liczba gospodarstw przydomowych (osobiste gospodarstwa ludności) miała tendencję spadkową. W latach 1992-1995 liczba rodzin prowadzących gospodarstwa przydomowe zmniejszyła się z 19,3 do 16,3 mln, a obszar ziemi rolnej użytkowanej w tych gospodarstwach zmniejszył się z 6,8 do 5,8 mln ha. Był to rezultat zmian demograficznych na wsi rosyjskiej (starzenie się ludności wiejskiej i zmniejszenie się liczby gospodarstw domowych na wsi) oraz restrukturyzacji kołchozów i sowchozów. Gospodarstwa przydomowe do momentu przemian systemowych rozwijały się i funkcjonowały w pełnej symbiozie z kołchozami i sowchozami, z których otrzymywały mechanizacyjne usługi rolne oraz środki do produkcji rolnej, a przede wszystkim pasze dla utrzymywanych zwierząt gospodarskich. Restrukturyzacja własnościowa kołchozów i sowchozów w połączeniu z ich kryzysem produkcyjno-ekonomicznym zakłóciła te relacje i w znacznym stopniu utrudniła funkcjonowanie gospodarstw domowych. Jednocześnie jednak wzrastające bezrobocie, a więc i nadmiar rąk do pracy w gospodarstwach domowych oraz trudności w zaopatrzeniu w produkty żywnościowe zwiększały zainteresowanie rozwojem gospodarstw przydomowych. Powodowało to także przekształcanie się gospodarstw przydomowych, często na bazie wykorzystania udziałów ziemi z reformy rolnej, w gospodarstwa chłopskie (farmerskie).

Według danych spisu rolnego w 2006 r. funkcjonowało prawie 17,5 mln gospodarstw przydomowych, w tym 15,0 mln prowadzących działalność rolniczą. Gospodarstwa te dysponowały 8,9 mln ha gruntów ogółem, w tym 8,1 mln ha użytków rolnych. Natomiast do produkcji rolnej wykorzystywano 6,4 mln ha

UR (w tym 2,5 mln ha pod zasiewy i 3,8 mln ha jako łąki i pastwiska), a więc 1,7 mln ha UR było odłogowane.

Gospodarstwa te można podzielić na takie, które funkcjonują w oparciu: 1) tylko o działki rolne przy zagrodzie (przy domu); 2) tylko o działki polowe; 3) o działki przy zagrodzie i działki polowe.

W strukturze obszarowej gospodarstw przydomowych dominują gospodarstwa bardzo małe, do 0,5 ha gruntów ogółem. Ich liczba w 2006 r. wynosiła 15,4 mln (88,3% ogółu) i dysponowały one prawie 2,8 mln ha gruntów (30,8% ogółu). Na jedno gospodarstwo w tej grupie przypada 0,18 ha gruntów ogółem. Są to więc pod względem obszarowym raczej działki lub ogródki przydomowe niż gospodarstwa. Pozostałe około 2 mln przydomowych gospodarstw ludności można uznać za drobne gospodarstwa rodzinne podobne do naszych gospodarstw indywidualnych, z tym że cechuje je jeszcze większe rozdrobnienie. Za bardzo małe można uznać 1,1 mln gospodarstw przydomowych o obszarze 0,51-1,0 ha (6,3% ogółu), które dysponują 0,8 mln ha gruntów (0,7 ha na 1 gospodarstwo). Można je porównać do 645,6 tys. polskich gospodarstw indywidualnych o obszarze do 1 ha UR.

Tabela 1.6

Struktura gospodarstw przydomowych, według powierzchni gruntów ogółem, w 2006 r.

Grupy w ha gruntów	Liczba gospodarstw		Grunty ogółem		
	tys.	% ogółu	tys. ha	% ogółu	średnio ha
do 0,2	10258,4	58,8	1100,0	12,3	0,11
0,21-0,5	5145,7	29,5	1655,5	18,5	0,32
0,51-1,0	1106,9	6,3	781,1	8,8	0,71
1,01-5,0	767,3	4,4	1596,4	18,0	2,08
5,01-10,0	95,8	0,5	637,2	7,2	6,65
10,01-20	47,5	0,3	632,1	7,1	13,31
powyżej 20	40,9	0,2	2498,7	28,1	61,14
Ogółem	17462,6	100,0	8901,1	100,0	0,51

Źródło: jak w tabeli 1.2

Porównywane gospodarstwa rosyjskie i polskie mają średnio po 0,7 ha gruntów ogółem. Pozostałe 951,5 tys. gospodarstw przydomowych można porównać do polskich indywidualnych gospodarstw rolnych, a więc o obszarze powyżej 1 ha UR. Za drobne gospodarstwa chłopskie można uznać 767,3 tys. gospodarstw przydomowych o obszarze 1,01-5,0 ha gospodarujących na 2,2 mln ha (średni obszar gospodarstwa 2,1 ha gruntów ogółem). Można je porównać do 649,2 tys. polskich indywidualnych gospodarstw o obszarze 1-3 ha UR (średni obszar gospodarstwa 2,3 ha gruntów ogółem). Natomiast 143,3 tys. gospodarstw

przydomowych o obszarze 5-20 ha, użytkujących 1,3 mln ha gruntów ogółem (średni obszar gospodarstwa 8,9 ha), można uznać za średnie gospodarstwa chłopskie i porównać do 969 tys. polskich indywidualnych gospodarstw rolnych o obszarze 3-20 ha UR (średni obszar gospodarstwa 8,8 ha gruntów ogółem). Pozostałe 40,9 tys. gospodarstw przydomowych o obszarze ponad 20 ha gruntów ogółem (średni obszar gospodarstwa 61 ha) można uznać za duże gospodarstwa chłopskie. W Polsce gospodarstw o obszarze powyżej 20 ha UR jest 123,6 tys., a średni obszar gospodarstwa w tej grupie wynosi 46 ha gruntów ogółem.

Znaczna część większych przydomowych gospodarstw (prawie 1363 tys. – 8,6% ogółu) prowadzi działalność rolniczą nie tylko w oparciu o zasoby pracy własnej użytkownika i jego rodziny, ale także z wykorzystaniem pracowników najemnych (okresowych lub sezonowych). Skala zatrudniania pracowników najemnych jest jednak niewielka. Ponad 50% tych gospodarstw zatrudnia tylko 1 pracownika, a dalszych 26% – 2 pracowników.

1.3. Zmiany w strukturze użytkowania ziemi rolnej według form prawnowłasnościowych producentów rolnych

W rezultacie wyżej przedstawionych zmian w strukturze własnościowej i prawno-organizacyjnej producentów rolnych nastąpiły także znaczące zmiany w strukturze użytków rolnych według użytkowników [7, 31]. Do momentu rozpoczęcia reform wszystkie użytki rolne „przypisane” były do kołchozów i sowchozów. Jednak nie użytkowały one całości UR (w 1990 r. 98,1%), bowiem część była w użytkowaniu gospodarstw przydomowych (1,4%) i różnego rodzaju działkowiczów (0,5%).

Tabela 1.7

Zmiany w strukturze użytków rolnych w Rosji według użytkowników, w %

Użytkownicy	1990	1995	2000	2004	2005	2006
Przedsiębiorstwa rolne	98,1	81,7	80,0	73,8	71,9	79,8
Gospodarstwa farmerskie	0,0	5,0	7,4	9,7	10,2	12,9
Gospodarstwa przyzagrodowe	1,4	2,5	2,9	3,4	3,4	4,8

Źródło: [7].

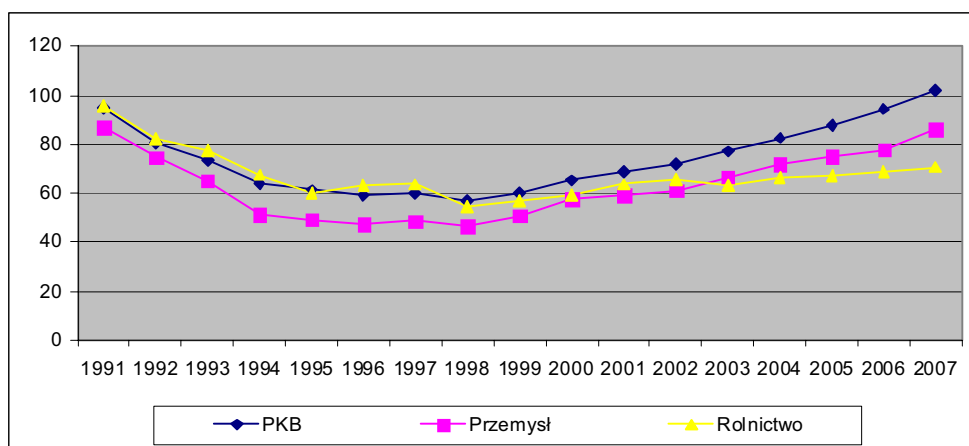
Podstawowa tendencja zmian w strukturze użytków rolnych po rozpoczęciu reform rolnych, to zmniejszanie się w niej udziału przedsiębiorstw rolnych i równoległy wzrost udziału gospodarstw farmerskich i przydomowych. Jeśli chodzi o tendencje w ramach sektora przedsiębiorstw rolnych, to wystąpiły tu dwie przeciwstawne tendencje: radykalne zmniejszenie udziału państwowych przedsiębiorstw rolnych oraz, chociaż znacznie mniejsze, restrukturyzowanych

kołchozów oraz wzrost udziału nowo powstających przedsiębiorstw prywatnych.

1.4. Zmiany w poziomie i strukturze produkcji rolnej w latach 1990-2007

Przedstawione wyżej uwarunkowania musiały doprowadzić i doprowadziły do gwałtownego załamania produkcji rolnej. Jednak w początkowym, najtrudniejszym, okresie transformacji systemowej w Rosji spadek produkcji rolnej był nawet niższy niż produkcji przemysłowej (wykres 1.1). Był to przede wszystkim rezultat rozszerzania produkcji rolnej w gospodarstwach ludności (w gospodarstwach przydomowych i na działkach). W 1998 r., a więc w momencie najgłębszego załamania gospodarczego w Rosji, produkcja rolna w porównaniu do poziomu z 1990 r. wynosiła nieco ponad 55%, a produkcja przemysłowa nieco poniżej 50%.

Wykres 1.1 Dynamika PKB, produkcji przemysłowej i rolnej w Rosji w latach 1990-2007*

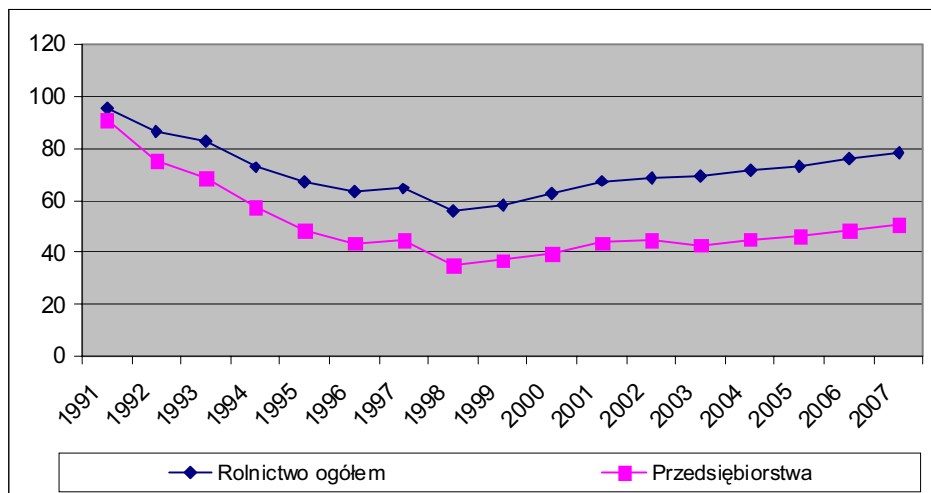
* według metodologii i źródeł FAO

Źródło: przeliczenie i zestawienie własne na podstawie kolejnych Roczników Statystycznych GUS.

Kryzys w rozwoju produkcji rolnej swój szczyt osiągnął w końcu lat 90. Ze szczególną siłą uwidocznił się on w przedsiębiorstwach rolnych (przede wszystkim w restrukturyzowanych kołchozach i sowchozach). W latach 1990-1998 wartość globalnej produkcji rolniczej w cenach stałych spadła w całym rolnictwie (przyjmując uzyskaną w 1990 r. za 100%) do poziomu 56%, w tym w przedsiębiorstwach rolnych do 35% (wykres 1.2). Z danych tych wyraźnie widać, że jeszcze bardziej gwałtownemu załamaniu produkcji rolniczej ogółem przeciwdziałał rozwój produkcji, w mających już ugruntowaną pozycję i przed 1990 r. gospodarstwach przydomowych ludności i w nowo powstającym sekto-

rze gospodarstw farmerskich. Udział przedsiębiorstw rolnych w krajowej produkcji rolnej po 1990 r. do 2000 r. miał ciągłą tendencję spadkową i zmniejszył się z 73,7% do 43,4 %, natomiast gospodarstw ludności i farmerskich tendencję wzrostową, odpowiednio z 26,3 % do 53,6 % i prawie z 0 do 3,0 % [8].

Wykres 1.2 Dynamika globalnej produkcji rolniczej w latach 1990-2007 (1990=100)

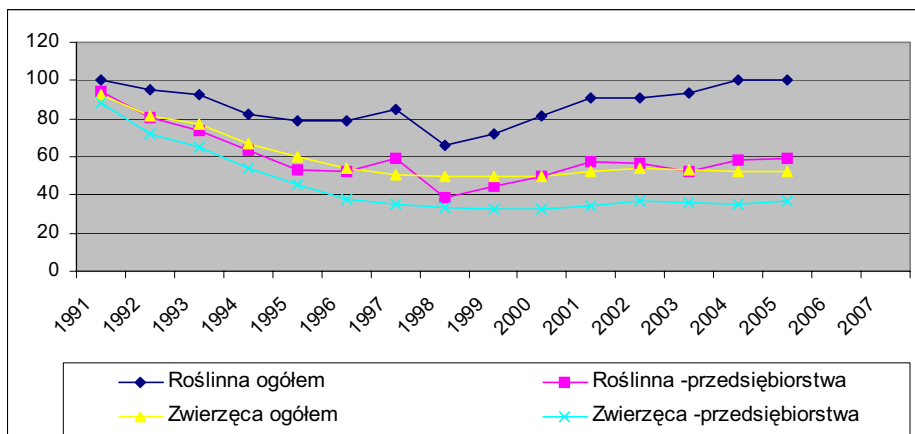

Źródło: opracowanie własne na podstawie [86, 13, 31].

Załamaniem produkcji rolnej było zdecydowanie głębsze w produkcji zwierzęcej niż w roślinnej (wykres 3). W porównaniu do 1990 r. produkcja roślinna w 1998 r. obniżyła się o ponad 1/3, natomiast zwierzęca o ponad 1/2. Tak duże obniżenie było przede wszystkim efektem gwałtownego obniżenia zarówno produkcji zwierzęcej (o ponad 2/3), jak i w roślinnej (prawie o 2/3) w przedsiębiorstwach rolnych. Tak duży spadek produkcji zwierzęcej w całym rolnictwie był efektem głębokiego spadku tej produkcji w przedsiębiorstwach, ale także tego, że nowo powstające gospodarstwa farmerskie ograniczały się zasadniczo do rozwoju produkcji roślinnej. Wzrost produkcji zwierzęcej w tym okresie, i to niewielki, był widoczny tylko w gospodarstwach przydomowych ludności.

Wzrost produkcji rolnej po 1998 r. był zasadniczo efektem tylko dynamicznego wzrostu produkcji roślinnej. Temu wzrostowi nie towarzyszy wzrost produkcji zwierzęcej. Od 1997 r. produkcja zwierzęca, przy niewielkich wahaaniach rocznych, utrzymuje się w przedsiębiorstwach na poziomie o 2/3 niższym niż 1990 r., a w całym rolnictwie na poziomie o połowę niższym niż w 1990 r.

Wykres 1.3 Dynamika globalnej produkcji roślinnej i zwierzęcej w całym rolnictwie i przedsiębiorstwach rolnych w latach 1990-2007 (1990=100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie [16].

Głębie kryzysu w produkcji rolnej w latach 90. można także zobrazować danymi dotyczącymi skali spadku zbiorów podstawowych dla rolnictwa rosyjskiego roślin uprawnych oraz поголівья podstawowych gatunków zwierząt gospodarskich i produkcji zwierzęcej.

Tabela 1.8

Zbiory roślin uprawnych, поголівья zwierząt gospodarskich i produkcja zwierzęca w latach 1991-2007

Wyszczególnienie	1991	1995	2000	2005	2006	2007
Zbiory zbóż	89,1	63,4	65,5	78,2	78,6	81,8
- pszenicy	38,9	30,1	34,5	47,7	45,0	49,4
- żyta	10,6	4,1	5,4	3,6	3,0	3,9
Zbiory ziemniaków	34,3	39,9	34,0	37,3	38,6	36,8
Zbiory buraków cukrowych	24,3	19,1	14,1	21,4	30,9	29,0
Pogłowie bydła	54,7	39,7	27,3	21,5	21,5	21,5
- w tym krów	20,5	17,4	12,7	9,5	9,4	9,3
Pogłowie trzody chlewnej	35,4	22,6	15,7	13,5	15,9	16,6
Pogłowie owiec i kóz	55,3	28,0	14,8	18,2	20,0	20,5
Pogłowie drobiu	652,0	423,0	339,0	352,0	367,0	382,0
Mięso*	9,4	5,8	4,4	4,9	5,2	5,6
Mleko	51,9	39,2	32,3	31,2	31,4	32,2
Jaja	46,9	33,8	34,1	36,9	37,9	37,8

Uwaga: zbiory roślin i produkcja zwierzęca w mln ton; поголівья w mln sztuk; jaja mld sztuk; *mięso w wadze poubojowej

Źródło: opracowanie własne na podstawie [30, 31, 33].

Z danych zamieszczonych w tabeli 8 widać, że załamania nie było tylko w produkcji ziemniaków, których podstawowym producentem (około 95%) były i są gospodarstwa przydomowe ludności. W gospodarstwach tych produkcja realizowana jest na własne potrzeby z konieczności (brak możliwości zakupu i nadmiar rąk do pracy) i nie rządzą tu reguły rynku (przede wszystkim nie są liczone koszty pracy).

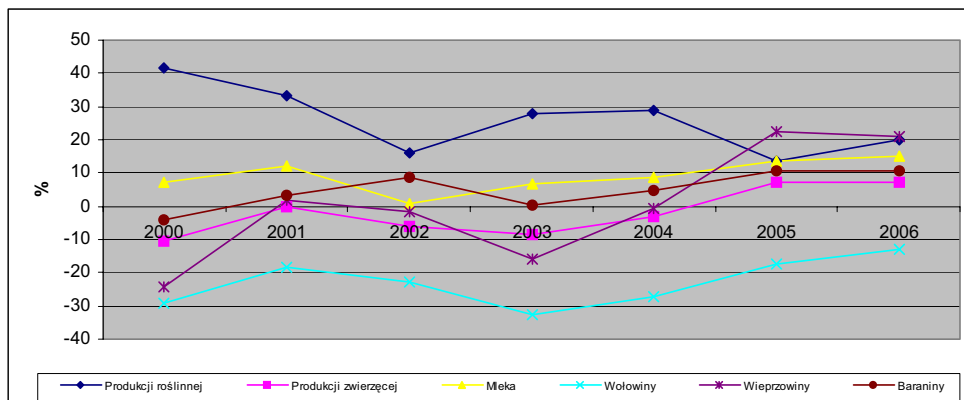
Natomiast w pozostałych produktach i pogłowie zwierząt gospodarskich jeszcze w 2000 r. nie udało się osiągnąć poziomu z 1990 r. Można dodać, że w produkcji podstawowych produktów roślinnych już pod koniec lat 90. widoczne były oznaki wychodzenia z sytuacji kryzysowej, do której w znacznym stopniu przyczynił się wzrost tej produkcji w gospodarstwach farmerskich. Natomiast w pogłowie zwierząt i w produkcji zwierzęcej nie widać żadnego postępu.

Pozytywne tendencje w rozwoju rolnictwa Rosji, które uwidoczniły się po 1998 r. okazały się słabe i zaczęły wygasać już po kilku latach. Jeśli w latach 1999-2001 średnioroczne tempo wzrostu produkcji rolnej w całym rolnictwie wynosiło 6,4%, w tym w przedsiębiorstwach rolnych 7,7%, to już w latach 2002-2003 tempo to spadło odpowiednio do 1,4% i minus 1,8%. Zahamowane zostało także tempo wzrostu produkcji w gospodarstwach ludności (2001 r. 3% i 2002 r. 0,1%). Zaczęła zmniejszać się wysoka dotychczas dynamika wzrostu produkcji rolnej w gospodarstwach farmerskich [31].

Zasygnalizowane zjawiska były przede wszystkim efektem wyraźnego spadku rentowności produkcji rolnej, zarówno zwierzęcej, jak i roślinnej (wykres 1.4). Najniższy poziom rentowności produkcji roślinnej odnotowany został w 2002 r., a produkcji zwierzęcej w 2003 r. Należy jednak zauważyć, że jeśli produkcja roślinna, średnio biorąc, była opłacalna w całym okresie 2000-2006, chociaż opłacalność ta ulegała znacznym wahaniom, to produkcja zwierzęca jako całość stała opłacalna dopiero od 2005 r. Utrzymuje się w dalszym ciągu nieopłacalność produkcji mięsa wołowego.

Tak niska rentowność produkcji rolnej miała szczególnie dotkliwy wpływ na sytuację przedsiębiorstw rolnych, a w szczególności byłych kołchozów i sowchozów, które szczególnie silnie dotknięte zostały różnego rodzaju kosztami, w tym także finansowymi, okresu przebudowy ustroju rolnego i nie mogły z wielu przyczyn elastycznie dostosowywać się do uwarunkowań rynku rolnego. W rezultacie coraz więcej przedsiębiorstw rolnych traciło możliwości dalszego rozwoju w związku z ciągłym ponoszeniem strat na działalności gospodarczej. W 2002 r. przedsiębiorstwa ze stratami stanowiły 55,6%, a w 2003 r. 50,2% ogółu przedsiębiorstw składających sprawozdania finansowe. Podobna, a nawet jeszcze trudniejsza sytuacja była w przedsiębiorstwach przetwórstwa produktów rolnych [18, 30, 31].

Wykres 1.4 Rentowność produkcji rolnej w latach 2000-2006

Źródło: opracowanie własne na podstawie [14].

W rezultacie całej gamy wyżej przedstawionych uwarunkowań, nastąpiły znaczące przemiany w strukturze produkcji rolnej według form gospodarowania. Podstawową tendencją w tym zakresie był szybki spadek udziału przedsiębiorstw rolnych i równoczesny szybki wzrost udziału gospodarstw przydomowych. W latach 1990-2000 udział przedsiębiorstw w produkcji rolnictwa rosyjskiego spadł z 73,7 do 43,4%, a gospodarstw przydomowych wzrósł z 26,3 do 53,6%. Tendencja ta zaczęła wygasać po zarysowaniu się od 1999 r. procesu wychodzenia rolnictwa z głębokiego kryzysu. Natomiast przez cały okres widoczny jest dość dynamiczny wzrost udziału w produkcji rolnej tworzącego się sektora gospodarstw farmerskich (od zera w 1990 r. do 7% w 2007 r.).

Tabela 1.9

Struktura produkcji rolnej według form gospodarowania, w %

Formy gospodarowania	1990	1995	2000	2004	2005	2006	2007
Przedsiębiorstwa rolne	73,7	50,2	43,4	42,6	41,2	41,2	43,4
Gospodarstwa farmerskie	.	1,9	3,0	5,9	5,6	6,5	7,0
Gospodarstwa przyzagrodowe	26,3	47,9	53,6	51,5	53,2	52,3	49,6

Źródło: [8, 33].

Duży spadek produkcji rolnej prowadził także do spadku produkcji w przemyśle rolno-spożywczym. W latach 1990-2000 był on nawet nieco wyższy niż w rolnictwie (przyjmując poziom 1990 r. za 100, w 2000 r.: rolnictwo – około 63%, a przemysł rolno-spożywczy 50%). Decydujące znaczenie miał tu bowiem bardzo wysoki spadek produkcji w przedsiębiorstwach rolnych. Wzrost produkcji w gospodarstwach ludności nie miał większego wpływu na sytuację w przedsiębiorstwach przetwórczych, ponieważ gospodarstwa te produkują przede wszystkim na samozaopatrzenie. Jednak od 2000 r. dynamika produkcji w przemyśle rolno-spożywczym jest wyższa niż w rolnictwie. Jest to w znacznym

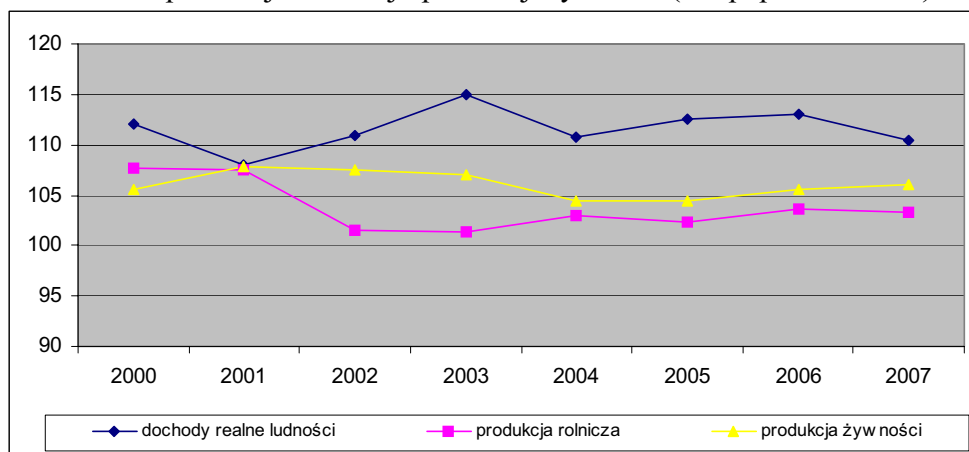

stopniu efekt wzrostu produkcji w przedsiębiorstwach i importu surowców rolnych.

1.5. Problemy samowystarczalności i bezpieczeństwa żywnościowego Rosji

Zahamowanie spadku produkcji rolnej, które zaczęło się zarysowywać się od 1996 r., w warunkach dużych trudności gospodarczych i niskich dochodów ludności spowodowało, że w końcówce lat 90. ubiegłego wieku import produktów rolno-spożywczych w Rosji wyraźnie się zmniejszył. W latach 1997-2000 zmniejszył się on z 13,3 do 8,5 mld dolarów USA.

Wykres 1.5 Zestawienie dynamiki wzrostu dochodów ludności z dynamiką wzrostu produkcji rolniczej i produkcji żywności (rok poprzedni =100)

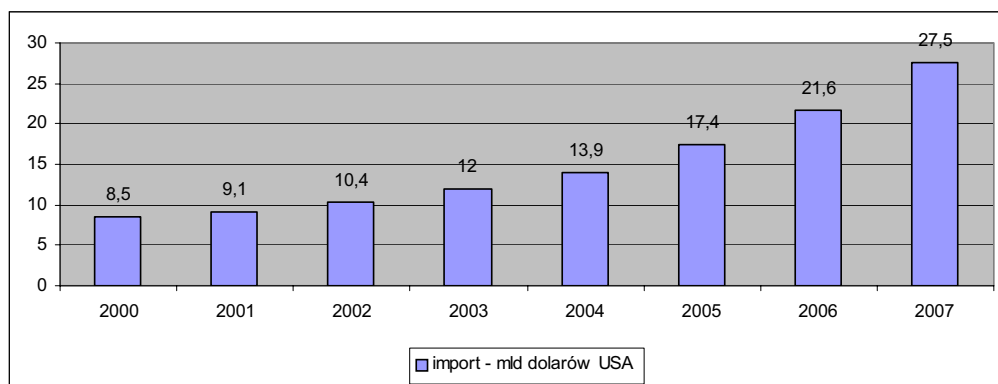

Źródło: [13, 31].

Jednak przyspieszenie tempa wzrostu gospodarczego i poprawy sytuacji materialnej ludności (przede wszystkim w miastach), a więc i wzrostu zapotrzebowania na żywność, w sytuacji wolnego tempa rozwoju produkcji rolniczej i produkcji żywności (wykres 1.5) prowadziło do wzrostu importu towarów rolno-spożywczych (wykres 1.6).

Sprzyjały temu wysokie dodatnie saldo w obrotach Rosji z zagranicą, stosunkowo niskie ceny światowe i niskie cła na produkty żywnościowe. W latach 2000-2007 import produktów rolno-spożywczych do Rosji wzrósł z 8,5 do 27,5 mld dolarów USA (wykres 1.6) i szacuje się, że 2008 r. osiągnie ponad 36 mld dolarów USA. Rozwój gospodarki żywnościowej zdecydowanie nie nadąża więc za wzrostem popytu na produkty żywnościowe.

Wykres 1.6 Wartość importu produktów rolno-spożywczych do Rosji w latach 2000-2007 w mld dolarów USA

Źródło: opracowanie własne na podstawie [13, 22].

Duży import produktów rolno-spożywczych występuje przy stosunkowo niskim średnim poziomie spożycia produktów pochodzenia zwierzęcego, a w szczególności mięsa. Spożycie mięsa, mleka, owoców i warzyw jest znacznie niższe od poziomu uznawanego w Rosji za racjonalny. Natomiast spożycie chleba i produktów zbożowych oraz ziemniaków jest wyższe niż zalecane (tab. 1.10).

Tabela 1.10

Poziom spożycia podstawowych produktów żywnościowych na 1 mieszkańca w Rosji i w Polsce w 2006 r. na tle normy zalecanej dla Rosji

Wyszczególnienie	Jednostka miary	W Rosji			W Polsce
		zalecane	faktyczne	% zalecanego	
Mięso i produkty mięsne	kg	81	58	71,6	74,3
Mleko i produkty mleczne*	kg	392	239	61,0	176
Jaja	sztuk	298	256	85,9	214
Cukier	kg	41	39	95,1	35,2
Olej roślinny	kg	13,6	12,6	92,6	11,9
Ziemniaki	kg	120	132	110,0	121
Warzywa	kg	145	106	73,1	109
Owoce	kg	76	51	67,1	54,4
Produkty zbożowe	kg	107	121	113,1	117

* w Polsce mleko krowie w litrach łącznie z przerobionym na przetwory, bez uwzględnienia mleka przerobionego na masło, którego spożycie wynosi 3,4 kg

Źródło: zestawienie własne na podstawie [29 i 34].

Wyżej przedstawiona sytuacja powodowała, że w sferach władzy w Rosji zaczęła zwyciężać koncepcja, zgodnie z którą zdynamizowanie rozwoju wsi i rolnictwa nie jest możliwe bez wsparcia państwa. W rezultacie na szczeblu centralnym podjęto szereg przedsięwzięć mających na celu tworzenie warunków

dla efektywnego rozwoju wszystkich form gospodarowania w rolnictwie, w tym dla uzdrowienia przedsiębiorstw rolnych, oraz rozwoju obszarów wiejskich. Przedsięwzięcia te to: utworzenie w 2000 r. Rosyjskiego Rolniczego Banku, przyjęcie w 2002 r. ustawy o finansowym uzdrowieniu przedsiębiorstw rolnych, wprowadzenie od 2002 r. interwencji na rynku zbóż, wprowadzenie dopłat do oprocentowania kredytów dla rolnictwa, a także przyjęcie programu „Socjalny rozwój wsi do 2010 r.” itd. Były to jednak przedsięwzięcia cząstkowe, słabo zabezpieczone finansowo i słabo koordynowane przez władze centralne. W rezultacie także i w latach 2003-2005 nie osiągnięto zadowalających rezultatów. Mimo wzrostu produkcji rolnej w tempie 2,2% średnio rocznie, import produktów rolno-spożywczych dalej dynamicznie wzrastał.

Sytuacja ta wyraźnie unaoczniała, że wyprowadzenie gospodarki żywnościowej z kryzysu jest możliwe tylko poprzez podjęcie szerokich, kompleksowych działań zmierzających do:

- wyrównywania ekonomicznych warunków gospodarowania w rolnictwie w stosunku do pozostałych gałęzi gospodarki narodowej (konieczność zwiększenia udziału rolnictwa w wydatkach budżetowych, doprowadzenie do poprawy rentowności produkcji rolnej i relacji średniej płacy w rolnictwie do średniej krajowej);
- szybkiej modernizacji przestarzałej, energo- i pracochłonnej bazy techniczno-technologicznej do produkcji rolnej;
- stworzenia korzystnych warunków do towarowej produkcji rolnej we wszystkich formach gospodarowania w rolnictwie;
- doprowadzenie do odpowiednich proporcji między sferą produkcji rolnej, sferą usług dla rolnictwa i sferą przechowalnictwa oraz przetwórstwa produktów rolnych;
- doprowadzenie do poprawy warunków życia i pracy na wsi poprzez rozwój infrastruktury technicznej, socjalnej i bytowej, wzrost miejsc pracy i dochodów z pracy.

Podstawą realizacji strategii ukierunkowanej na przezwycięzenie kryzysu rolnego i zapewnienie warunków stabilnego rozwoju rolnictwa stał się zatwierdzony w końcu 2005 r. rządowy program „Rozwój APK”¹⁷. Cele założone w tym programie miały być realizowane na bazie zwiększenia i skoncentrowania państwowego wspomaganie w zakresie likwidacji najbardziej dokuczliwych problemów rozwoju rolnictwa. Za podstawowy kierunek działania uznano przyspieszenie rozwoju produkcji zwierzęcej. Wynika to z przedstawionej wyżej, bardzo trudnej sytuacji w produkcji zwierzęcej i bardzo niskiego pokrycia zapo-

---

¹⁷ APK-Kompleks Agrarno-Przemysłowy, w naszym nazewnictwie Gospodarka Żywnościowa.

trzebowania na mięso i produkty mięsne z produkcji krajowej. Zapewnieniu warunków dla rozwoju rolnictwa, w tym w szczególności produkcji zwierzęcej, miały służyć dwa kolejne kierunki działań; „Stymulowanie rozwoju małych form gospodarowania w APK” i „Zaspokojenie potrzeb w zakresie mieszkań na wsi dla młodych specjalistów”. Początkowo program ten miał obejmować lata 2006-2007, ale później po jego uzupełnieniu, przede wszystkim poprzez wprowadzenie dodatkowych zadań i środków, przedłużono jego realizację na 2008 r.

Ocena realizacji założeń rządowego programu „Rozwój APK” nie jest jednoznaczna [7, 8]. Zasadniczo prawie wszystkie założone w programie zadania częściowe zostały zrealizowane:

- produkcja mięsa wzrosła o 13,2% (zakładano 7%), ale pogłowiu bydła i produkcja mięsa wołowego nieco się obniżyły;
- produkcja mleka wzrosła tylko o 4%, przy założeniu wzrostu o 4,5%;
- wzrost produkcji w gospodarstwach ludności i farmerskich wyniósł 15% (zakładano 6%);
- udostępniono więcej niż zakładano: mieszkań (o 3%) i powierzchni mieszkań (o 15%).

Można także wskazać, że poprawie uległy warunki rozwoju rolnictwa (rentowność produkcji rolnej wzrosła z 7% w 2005 r. do 15% w 2007 r. (patrz wykres 1.4), zmniejszył się wyraźnie odsetek przedsiębiorstw ze stratami (z 41,2% w 2005 r. do 22,3% w 2007 r.).

Jednak podstawowe cele programu, a więc poprawa samowystarczalności żywnościowej i bezpieczeństwa żywnościowego kraju nie zostały osiągnięte. Mimo przyspieszenia wzrostu produkcji rolnej, w tym także produkcji zwierzęcej, import produktów rolno-spożywczych w dalszym ciągu dynamicznie wzrastał (w latach 2005-2008 wartość importu liczonego w dolarach USA wzrosła ponad dwukrotnie), a poziom samowystarczalności żywnościowej nie ulegał poprawie. Mimo stosunkowo niskiego poziomu spożycia podstawowych produktów żywnościowych pochodzenia zwierzęcego oraz warzyw i owoców, udział importu w ogólnym spożyciu poszczególnych produktów wyniósł: mięsa i produktów mięsnych – 40%, mleka i produktów mlecznych około 20%, cukru – 42%, warzyw – 16%, owoców – 60% [28, 29].

W wyżej przedstawionych uwarunkowaniach został opracowany i zatwierdzony w połowie 2007 r. państwowy program „Rozwój rolnictwa i regulowanie rynków produkcji rolnej, surowców i żywności na lata 2008-2012” [7, 9, 13, 26, 27, 29]. Program ten ukierunkowany jest na stworzenie warunków dla stabilnego rozwoju rolnictwa i całej gospodarki żywnościowej. Podstawą prawną tego programu jest przyjęta jesienią 2006 r. ustawa „O rozwoju rolnictwa” określająca 5-letnie programy rozwoju APK jako podstawowy instrument reali-

zacji polityki rolnej państwa. W programie postawione zostały trzy podstawowe cele:

- zapewnienie warunków dla stabilnego rozwoju obszarów wiejskich, ograniczenia bezrobocia i poprawy warunków życia na wsi;
- wzrost konkurencyjności rosyjskiej produkcji rolnej na bazie stabilizacji finansowej rolnictwa i jego modernizacji, a także przyspieszonego rozwoju priorytetowych kierunków produkcji;
- zachowanie i reprodukcja wykorzystywanych w rolnictwie zasobów ziemi i przyrody.

Dla zabezpieczenia realizacji powyższych celów w programie zapisany został szereg konkretnych wskaźników rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich (tab. 1.11).

Tabela 1.11

Wybrane wskaźniki założone w państwowym programie rozwoju rolnictwa na lata 2008-2012

Wyszczególnienie	Rok						2012/ 2007
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Dynamika wzrostu produkcji rolnej	103,3	103,8	103,9	104,1	104,1	104,1	121,7
w tym: produkcji zwierzęcej	104,8	104,8	105,1	105,1	105,1	105,1	127,7
produkcji roślinnej	102	102,9	102,8	103,1	103,1	103,1	115,9
Udział produkcji krajowej w bilansie mięsa i produktów mięsnych*	59	61,1	63,5	65,7	68,1	69,6	117,9
Udział produkcji krajowej w bilansie mleka i produktów mlecznych**	78,2	78,3	79,2	79,9	80,4	81,1	103,7
Dynamika nakładów inwestycyjnych w rolnictwie	119,4	115	110,6	110,2	108,5	107,1	162,9
Poziom uzbrojenia technicznego przedsiębiorstw rolnych w KM/100 ha	127	134	145	152	161	168	131,4
Dynamika wydajności pracy w APK	100	104,8	104,9	105,2	105,2	105,2	128,0
Dynamika wzrostu dochodów gospodarstw domowych na wsi***	100	126	126	116,3	107	106,2	209,8
Współczynnik odnowienia parku:							
- traktorów	3,5	5,2	6,6	8	9,2	10,3	294,2
- kombajnów zbożowych	5,5	7,4	8,6	10,4	11,5	13	236,3
- silosokombajnów	7,6	11,8	12,8	12,4	12	11,6	152,6

* w przeliczeniu na mięso, ** w przeliczeniu na mleko; *** w przeliczeniu na 1 osobę w gospodarstwie domowym

Źródło: [8, 9].

Zakłada się, że w latach 2008-2012 na realizację programu przeznaczone będzie 22,5 mld dolarów USA z budżetu centralnego, 22,2 mld dolarów z budżetów członków Rosyjskiej Federacji oraz około 20 mld dolarów prywatnych inwestorów (przy przeliczeniu nakładów w rublach na dolary według kursu

z 2007 r.). Szczególnie dynamiczny wzrost nakładów na realizację programu przewiduje się w latach 2008-2010. W sumie nakłady te w 2012 r. mają wzrosnąć w porównaniu do 2007 r. dwukrotnie. Szczególnie duży wzrost nakładów przewiduje się na zapewnienie stabilnego rozwoju obszarów wiejskich (około pięciokrotny) oraz na poprawę żyzności gleb (około trzykrotny).

Realizacja programu zasadniczo dopiero rozpoczęła się. Brak jest pełnych danych za 2008 r., a więc za pierwszy rok jego realizacji. Wstępne wyniki wskazują, że w 2008 r. rosyjskie rolnictwo uzyskało dobre wyniki w produkcji roślinnej. Zebrano ponad 112,5 mln ton zbóż (o 30,6% więcej niż przed rokiem), 6,8 mln ton słonecznika (o 27% więcej) [32]. Dobre prognozy są i na kolejne lata. Zasiewy zbóż pod zbiory 2009 r. wzrosły o 2,5 mln ha (wzrost o 5% w stosunku do 2007 r.), co stanowi około 4,3% ogółu zasiewów zbóż w UE i 30% ogółu zasiewów zbóż w Polsce w 2007 r. W roku gospodarczym 2007/2008 eksport zboża wyniósł około 14 mln ton. Rosja umacnia się na pozycji trzeciego, po USA i Kanadzie, eksportera zbóż¹⁸. Opracowywane są programy rozwoju poszczególnych rodzajów produkcji. Przykładem mogą tu być programy rozwoju produkcji trzody chlewnej, rzepaku, lnu. Zakłada się, że w wyniku ich realizacji Rosja zwiększy znacząco eksport rzepaku, przekształci się od 2015 r. z importera w znaczącego eksportera mięsa wieprzowego, stanie się dominującym producentem lnu i głównym eksporterem produktów wytwarzanych na bazie lnu.

Należy podkreślić, że opracowywanie państwowego programu rozwoju rolnictwa i programów rozwoju poszczególnych rodzajów produkcji odbywało się w uwarunkowaniach narastającego kryzysu żywnościowego (wzrostu cen na produkty rolne) i przy braku oznak kryzysu finansowego. Jednak już w 2008 r. nastąpiło zahamowanie wzrostu cen na produkty rolno-spożywcze i pojawiły się pewne trudności w eksporcie zbóż. Szybkie tanienie nośników energii postawiło pod znakiem zapytania wzrost zapotrzebowania na surowce rolne do produkcji biopaliw. Analizy wskazują, że produkcja biopaliw przestaje być opłacalna przy cenie ropy naftowej poniżej 50 dolarów USA za baryłkę [9]. Jednocześnie tanienie nośników energii ma bardzo silny wpływ na dochody Rosji z eksportu ropy i gazu, co może wpływać na poziom finansowania programu rozwoju rolnictwa. Na realizację zadań postawionych w programie negatywny wpływ mogą mieć także takie czynniki, jak nasilająca się inflacja, trudności na rynku finansowym, szczególnie w zakresie uzyskiwania kredytów nie tylko inwestycyjnych, ale także służących bieżącej produkcji (na zasiewy, nawożenie, zakup pasz itp.). Wydaje się jednak, że władze centralne Rosji są zdeterminowane w realizacji

---

¹⁸ Należy jednak zauważyć, że ten wysoki eksport zboża odbywa się przy niskim poziomie produkcji zwierzęcej i bardzo niskiej produkcji pasz treściwych, a w rezultacie przy wysokim imporcie produktów pochodzenia zwierzęcego. Szacunki wskazują, że import tych produktów w przeliczeniu na jednostki zbożowe odpowiada w przybliżeniu około 17 mln ton zboża [9].

założeń programu rozwoju rolnictwa [7]. Dla zneutralizowania negatywnego wpływu czynników wynikających z narastających zjawisk kryzysowych, z budżetu centralnego zostało dodatkowo wydzielonych na wspomnienie realizacji programu ponad 2 mld dolarów USA (63% z tego na podwyższenie kapitału założycielskiego Rosyjskiego Banku Rolnego, 21% na skompensowanie wzrostu pasz w produkcji trzody chlewnej i drobiu oraz 16% na subsydiowanie zakupu nawozów mineralnych). Podejmuje się także szereg działań, które mają ograniczać różnego rodzaju bariery w rozwoju produkcji rolnej, a w szczególności w zakresie własności i obrotu ziemią rolną, handlu wewnętrznego i zagranicznego produktami rolnymi, nierównowagi w dynamice cen na produkty rolne i środki do produkcji rolnej oraz usługi, a także rozwoju infrastruktury technicznej i socjalno-bytowej na obszarach wiejskich.

Bardzo duży wpływ na realizację omawianego programu rozwoju rolnictwa może mieć zakończenie procesu liberalizacji w Rosji rynku nośników energii, w tym w szczególności energii elektrycznej i gazu oraz wstąpienie Rosji do WTO¹⁹. Wszystko to może osłabić konkurencyjność rolnictwa rosyjskiego i spowolnić jego rozwój.

Jednak nawet pełna realizacja zadań zapisanych w programie rozwoju rolnictwa na lata 2008-2012 nie doprowadzi do samowystarczalności żywnościowej i bezpieczeństwa żywnościowego Rosji. W Rosji uważa się, że bezpieczeństwo żywnościowe kraju może być zapewnione przy udziale krajowej produkcji w sprzedaży rynkowej nie mniejszej niż: produktów zbożowych i ziemniaków – 95%, cukru – 80%, olejów roślinnych – 80%, mięsa i produktów mięsnych – 85%, mleka i produktów mlecznych – 90%, ryb i produktów rybnych – 80%. Natomiast pełna realizacja założeń programu rozwoju rolnictwa ma doprowadzić do tego, że udział produkcji krajowej w bilansie mięsa i produktów mięsnych ma wynieść 69,6%, a mleka i produktów mlecznych 81,1% (tab. 1.11). Osiągnięcie założonych wskaźników bezpieczeństwa żywnościowego Rosji może być zrealizowane dopiero na bazie przyspieszenia rozwoju rolnictwa zakładanego w latach 2013-2020. Według tych założeń w 2020 r. rolnictwo Rosji powinno produkować: 120-125 mln ton zbóż, 36 mln ton buraków cukrowych, 7,5 mln ton ziarna słonecznika, 8,6 mln ton mięsa w wadze poubojowej i 41 mln ton mleka, co spowodowałoby obniżenie udziału importu w bilansie mięsa i produktów mięsnych do 12%, mleka i produktów mlecznych do 12% i cukru do 20%. Pozwoliłoby to zbliżyć się do wskaźników wynikających z doktryny bezpieczeństwa żywnościowego Rosji [29].

---

¹⁹ Według niektórych ekonomistów wejście Rosji do WTO doprowadzi do zmniejszenia: produkcji rolnej o 3%, zatrudnienia w rolnictwie o 3%, eksportu produktów rolno-spożywczych o 6%, a jednocześnie do zwiększenia importu produktów rolno-spożywczych o 11%.

Mimo wyżej wskazanych problemów z zabezpieczeniem samowystarczalności żywnościowej kraju, rolnictwo Rosji jest i pozostanie dużym eksporterem zboża i produktów zbożowych (przede wszystkim kaszy i mąki), nasion roślin oleistych oraz oleju słonecznikowego²⁰. W zakresie wskazanych produktów szczególnie duży wzrost eksportu może dotyczyć rzepaku i oleju rzepakowego. Ziasewy rzepaku w ogólnej powierzchni zasiewów w Rosji mają jak na razie bardzo niewielki udział (0,9%)²¹, ale wykazują najwyższą dynamikę wzrostu ze wszystkich roślin uprawnych. W latach 2002-2007 powierzchnia zasiewów rzepaku wzrosła ze 145 do 659 tys. ha, a więc ponad 5,5 krotnie. Prawie całość rzepaku przewidziana jest na eksport, gdyż w Rosji nie ma tradycji spożywania oleju rzepakowego. Rosja już w bliskiej perspektywie może stać się także liderem w produkcji lnu i produktów lnianych. Ma ona duże tradycje w produkcji lnu. Mimo że produkcja lnu w Rosji, w porównaniu z 1990 r., zmniejszyła się o połowę, to i tak jej udział w światowej produkcji lnu wynosi 18%. Do 2012 r. przewiduje zwiększenie produkcji włókna lnianego do 120 tys. ton, czyli 2,3-krotnie²² [97].

*

* *

Podsumowując można stwierdzić, że rolnictwo w Rosji wciąż znajduje się w procesie restrukturyzacji i głębokim kryzysie produkcyjno-ekonomicznym. Podejmowane działania zmierzające do wyprowadzenia rolnictwa z kryzysu dają połowiczne rezultaty. Poziom produkcji rolnej jest wciąż niższy niż latach 1990-1991 ubiegłego stulecia. W szczególnie głębokim kryzysie znajduje się produkcja zwierzęca. W warunkach szybko rosnących dochodów ludności, osiągnięte w ostatnich latach wzrost produkcji rolnej nie doprowadził do osłabienia dynamiki wzrostu importu żywności i poprawy samowystarczalności żywnościowej kraju. W rezultacie Rosja staje się coraz większym importerem produktów rolno-spożywczych, w szczególności pochodzenia zwierzęcego. Analizy wskazują, że nawet pełna realizacja zadań zapisanych w programie rozwoju rolnictwa na lata 2008-2012 i założeń w zakresie poprawy bezpieczeństwa żywnościowego kraju nie doprowadzi nawet w 2020 r. do pełnej samowystarczalności żywnościowej Rosji. Jednocześnie jednak Rosja jest dużym i rosnącym eksporterem zboża, roślin oleistych i oleju. Wejście Rosji do WTO i kryzys finansowy może osłabić tendencje rozwojowe rolnictwa rosyjskiego. Jednocześnie jednak

²⁰ W 2006 r. Rosja wyeksportowała ponad 11 mln ton zbóż i prawie 320 tys. ton mąki i kaszy, a także 752 tys. ton oleju słonecznikowego i 312 tys. ton nasion roślin oleistych [9].

²¹ Dla porównania w Polsce w 2007 r. powierzchnia zasiewów rzepaku wynosiła prawie 800 tys. ha, a jej udział w zasiewach ogółem 6,9%.

²² W 2007 r. światowa produkcja włókna lnianego wynosiła 228 tys. ton, przy zapotrzebowaniu szacowanym na 400 tys. ton [9].

czynniki te mogą także ograniczyć dynamikę wzrostu krajowego popytu na żywność. W tych warunkach może nastąpić dalszy wzrost eksportu produktów roślinnych. Rosja ma ogromne, niewykorzystane rezerwy szybkiego wzrostu zbiorów zbóż oraz roślin oleistych, w tym przede wszystkim rzepaku, nie tylko poprzez znaczne rozszerzenie powierzchni zasiewów, ale także wzrost plonów.

Literatura

1. *Agrarnoje buduszczeje Rossiji*. Wsierosijskij forum „Probiemy dołgosroczenowo razwitija Rossiji.”, Naucznyje Trudy Wolnowo Ekonomiczieskowo Obszcziestwa Rossiji, Moskwa 2006.
2. Ałtuchow A., *Ziernowoj rynek Rossiji: sostojanije i nierealizowannyje wożmożności*, APK- ekonomika, uprawlienije, Nr. 7 2008.
3. Buzdałow I., *Ziemielnaja rieforma: wzgliad skwoż prizmu zamysła*, Danilienko A., Wygodno li sielskoje choziajstwo w Rossiji, Woprosy ekonomiki, Nr 12 2008.
4. Danilienko A., *Wygodno li sielskoje choziajstwo w Rossiji*, [w:] *Agrarnoje buduszczeje Rossiji...*
5. Dzun W., *Stan i perspektywy rozwoju rolnictwa w Rosji*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej 2009, nr 1.
6. Dzun W., *Kształtowanie się nowej struktury prawno-organizacyjnej producentów rolnych w Rosji*, Wieś i Rolnictwo 2009, nr 4.
7. Frumkin B., *Nacionalnyj projekt po agrarnopromyszliennomu kompleksu i razwitije silskowo choziajstwa Rossiji*, materiał powielany, referat na rosyjsko-polski „okrągły stół” w Instytucie Ekonomiki RAN, 2008.
8. Frumkin B., *Problemy i tendencje w rozwoju rolnictwa Rosji*, [w:] „Dziś i jutro gospodarstw rolnych w krajach Centralnej i Wschodniej Europy”, IE-RiGŻ-PiB, Warszawa 2008.
9. Gordiejew A., *Priorytietnyje naprawlenija dołgosrocznoj agrarnoj polityki*, APK- ekonomika, uprawlienije 2008, nr 4.
10. Isijanow R., *Agrarnyj siektor w rynecznoj ekonomikie*, Woprosy Ekonomiki 2008, nr 12.
11. Jaszniak A., *Agrarnaja reforma w Rossiji: prognoz wożmożnych naprawlienij*, APK- ekonomika, uprawlienije 2008, nr 1.
12. Judiewa K., Jasin E., *Stratigija - 2050: Sprawitsja li Rossija s wyżowami globalizacji?*, Woprosy Ekonomiki 2008, nr 5.
13. Kisielow S., *Obiespieczenije prodowolstwiennoj biezopastnosti w usłowijach krizisa*, APK - ekonomika, uprawlienije 2008, nr 12.
14. Korabiejnikow M., *Sostojanije i stratigija razwitija agropromyszliennowo kompleksa Rossiji*, referat na rosyjsko-polski „okrągły stół” w Instytucie Ekonomiki RAN, 2008.

15. Mindrin A., Lippke O., *Organizacija sielskocoziajstwiennowo zimliepolzowanija*, APK - ekonomika, uprawlenie 2008, nr 5.
16. Miting S., Usaczew E., *Nacionalnyj projekt razwitija sielskowo choziajstwa Rossiji*, [w:] *Agrarnoje buduszczieje Rossiji...*
17. Niefiedowa T., *Sowriemiennoje rosijjskoje sielo: socjalno-ekonomiczieskije problemy*, materiał powielany, referat na rosyjsko-polski „okrągły stół” w Instytucie Ekonomiki RAN, 2008.
18. Nikiforow L., Kuzniecowa T., *Sostojanije i razwitije rosijjskowo siela w usłowijach wyzowow globalizacji*, materiał powielany, referat na rosyjsko-polski „okrągły stół” w Instytucie Ekonomiki RAN, 2008.
19. Paciorkowski W., *Przemiany instytucjonalne wsi w Rosji w latach 1991-1999*, *Wieś i Rolnictwo* 2001, nr 1.
20. Pawłowa G., *Rynek minieralnych udobrienij: problemy, perspiektiw*, APK - ekonomika, uprawlenie 2008, nr 11.
21. *Polska i rosyjska wieś w świetle wyzwań globalizacji*. pod red. nauk. Andrzeja Czyżewskiego; Instytut Nauk Ekonomicznych Polskiej Akademii Nauk, Komitet Nauk Ekonomicznych PAN, Warszawa 2009.
22. Rodionowa G., *Projekty sielskowo razwitija w usłowijach globalizacji, materiał powielany*, referat na rosyjsko-polski „okrągły stół” w Instytucie Ekonomiki RAN, 2008.
23. Szutkow A., *Obiespiczit prodowolstwiennomuju stabilnost Rossiji*, APK - ekonomika, uprawlenie 2008, nr 6.
24. Tereszczuk M., *Konkurencyjność polskich producentów żywności na rynkach wschodnich*, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, tom XI, zeszyt 3, Warszawa-Poznań-Olsztyn 2009.
25. Usaczew I., *Probiemy uskorienija ekonomiczieskowo rosta APK Rossiji*, w: *Agrarnoje buduszczieje Rossiji...*;
26. Usaczew I., *Naucznoje obiespiczenije gosudarstwiennoj programy razwitija sielskowo choziajstwa*, APK - ekonomika, uprawlenie 2008, nr 3.
27. Usaczew I., *Prodowolstwiennaja biezopastnost - osnowa stabilnowo razwitija rosijjskoj ekonomiki*, APK - ekonomika, uprawlenie 2008, nr 8.
28. Usaczew I., Jugoj J., *Sielskocoziajstwiennyje ugodija Rossiji: sostojanije, problemy i puti reszenija*, APK- ekonomika, uprawlenie 2008, nr 10.
29. Usaczew I., *Osnownyje polożenia doktryny prodowolstwiennoj biezopastnosti Rossijjskoj Fiederacji*, APK- ekonomika, uprawlenie 2008, nr 12.

Materiały statystyczne

30. *Bielaruś i Rossija. 2008*, Statisticzieskij sbornik, Moskwa 2008.

31. *Osnownyje pokazатели sielskowo chozajstwa Rossiji 2000-2007*, Statisticzieskij sbornik, Moskwa 2008.
32. *Osnownyje itogi wsierosijskoj sielskochozajswiennoj pierepisi 2006 goda, Kniga Osnownyje itogi wsierosijskoj sielskochozajswiennoj pierepisi 2006 goda po Rossijskoj Fiedieracji*, Moskwa, IIC "Statistika Rossiji".
33. <http://www.gks.ru>
34. *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich 2008*, GUS Warszawa 2009.
35. *Rocznik Statystyczny 2008 Rzeczpospolitej Polskiej*, GUS Warszawa 2008.
36. *Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2007*, GUS Warszawa 2008.

II. ROLNICTWO UKRAINY

Ukraina ma potencjalnie bardzo duże możliwości rozwoju produkcji rolnej i mogłaby być znaczącym eksporterem żywności. Wynika to przede wszystkim z korzystnych dla rolnictwa warunków naturalnych. Kraj ten posiada urodzajne gleby, wśród których dominują czarnoziemy oraz na większości terytorium kraju korzystny klimat (kontynentalny z umiarkowanymi amplitudami średnich temperatur i opadów rocznych). Obecnie jednak gospodarka Ukrainy, w tym w szczególności rolnictwo, znajduje się w okresie wychodzenia z bardzo głębokiego i długotrwałego kryzysu. W rezultacie Ukraina nie tylko nie jest eksporterem produktów rolno-spożywczych, ale stała się także ich importerem, w tym również z Polski, która jest jednym z ważniejszych partnerów gospodarczych i handlowych Ukrainy. W tym kontekście rodzi się szereg pytań: jak długo ta sytuacja potrwa? Czy rolnictwo ukraińskie jest w stanie w niedługim czasie zapewnić znaczący wzrost produkcji rolnej, szczególnie zwierzęcej? Czy Ukraina stanie się w niedługim czasie liczącym się eksporterem produktów rolno-spożywczych? Czy polskie produkty rolno-spożywcze będą nadal konkurencyjne na tym rynku?

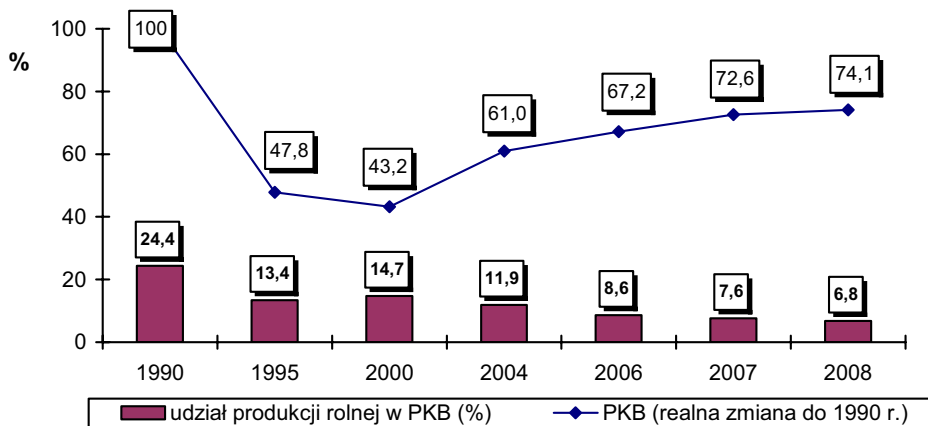
Postęp w ostatnich latach w produkcji roślinnej na Ukrainie, a w szczególności wysoki wzrost produkcji zbóż, rzepaku i słonecznika w 2008 r. i związane z tym perturbacje na rynku zbóż w Polsce pokazują, że pytania te są zasadne, a znalezienie na nie odpowiedzi wymaga przeanalizowania aktualnej sytuacji rolnictwa ukraińskiego i uwarunkowań jego dalszego rozwoju.

2.1. Uwarunkowania rozwoju rolnictwa Ukrainy

Odkąd Ukraina odzyskała pełną suwerenność państwową, co stało się w 1991 r., kraj ten znajduje się w stanie głębokiej transformacji gospodarczo-politycznej. Początkom procesów tej transformacji od gospodarki „uspołecznionej” (centralnie planowanej, nakazowo-rozdzielczej) do gospodarki rynkowej, opartej na własności prywatnej towarzyszyły wielkie nadzieje. Jednak radykalne zmiany systemowe, chociaż perspektywicznie słuszne, w warunkach ogólnego kryzysu społeczno-gospodarczego przyniosły spadek produkcji niemal we wszystkich dziedzinach gospodarki narodowej Ukrainy. Gwałtowny spadek PKB Ukrainy widoczny był aż do połowy lat 90. Natomiast druga połowa lat 90. to okres stagnacji. W rezultacie PKB w 1998 i 1999 r. stanowił tylko niecałe 41%, a w 2000 r. nieco ponad 43% poziomu z 1990 r. W okresie głębokiego kryzysu, rolnictwo Ukrainy okazało się sektorem bardzo słabym, słabszym od pozostałych sektorów gospodarki i jego udział w tworzeniu PKB systematycznie spadał, z 24,4% w 1990 r. do 13,4% w 1995 r.

Poczynając od końca lat 90. rozpoczął się okres powolnego wychodzenia gospodarki Ukrainy z głębokiego kryzysu. W latach 2000-2008 średnioroczny wzrost PKB Ukrainy wynosił 6,9% i zawierał się w przedziale od 2,1% w 2008 r. do 12,1% w 2004 r. Jednak jeszcze w 2008 r. PKB Ukrainy stanowił tylko nieco ponad 74% poziomu z 1990 r. Także i w tym okresie udział rolnictwa w tworzeniu PKB szybko malał, z 14,7% w 2000 r. do 8,6% w 2006 r. i 6,8% w 2008 r.

Wykres 2.1 Dynamika PKB Ukrainy w latach 1990-2008 (1990=100)

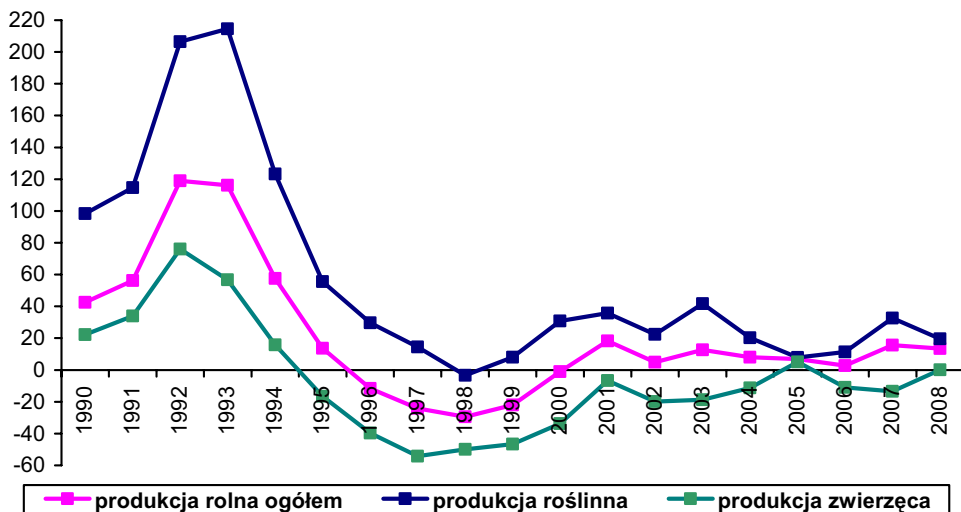
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [22].

Mimo rozpoczynającego się kryzysu gospodarczego i rozwierających się od 1992 r. nożyc cen (nominalny wzrost cen rok do roku wynosił: na produkty rolne 1992 r. – 18,5 razy, 1993 r. – 39,6 razy, a na środki do produkcji rolnej odpowiednio 38,2 i 56,2 razy), na początku pierwszej połowy lat 90. rentowność produkcji rolnej, szczególnie roślinnej była wysoka. W 1991 r. rentowność produkcji rolnej wynosiła 56,2%, a w latach 1992 i 1993 sięgała odpowiednio 119 i 116%. Był to przede wszystkim efekt wciąż jeszcze dużego popytu na produkty rolno-spożywcze i dobrych zbiorów w 1992 i 1993 r. prawie wszystkich roślin uprawnych. W rezultacie w latach 1991-1993 zdecydowana większość spółdzielczych i państwowych gospodarstw rolnych legitymowała się zyskiem.

W latach 1990-1994 udział gospodarstw ze stratami był minimalny i nie przekraczał 1%. Duży spadek rentowności produkcji rolnej nastąpił w 1994 r. i 1995 r., a w 1996 r. stała się ujemna (minus 11,7%) i osiągnęła swoje „dno” w 1998 r. (minus 29,5%), niewiele poprawiła się w 1999 r. (minus 22,1%). Był to przede wszystkim efekt wejścia w okres bardzo wysokiej deficytowości produkcji zwierzęcej. Już w 1995 r. rentowność produkcji zwierzęcej spadła do minus 16,5%, osiągnęła swoje minimum w 1997 r. (minus 54,3%). Natomiast ren-

towność produkcji roślinnej systematycznie spadała do 1998 r. (minus 3,3%), ale już od tego roku zaczęła się zdecydowanie poprawiać.

Wykres 2.2 Rentowność produkcji rolnej Ukrainy w latach 1990-2008 (w %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [22].

Rentowność produkcji rolnej ogółem zaczęła się poprawiać od 2001 r. (Wykres 2.2). Jednak w warunkach wychodzenia rolnictwa Ukrainy z wielkiej zapaści, jest to rentowność stosunkowo niska, wynikająca z wciąż ujemnej rentowności produkcji zwierzęcej. Dodatkowo charakteryzują ją bardzo wysoka zmienność (4 lata rentowność od 13% do 18% i cztery lata od 3 do 8%), wynikająca z bardzo wysokich wahań w poziomie produkcji roślinnej, w zdecydowanej większości ekstensywnej, bardzo silnie uzależnionej od warunków klimatycznych.

Poprawa rentowności produkcji rolnej spowodowała także poprawę sytuacji finansowej przedsiębiorstw. W ostatnich latach wyraźnie wzrósł udział przedsiębiorstw osiągających zysk (64,7% w 2005 r., 67,6% w 2006 r. i 72,0% w 2007 r.) [16, 17, 20].

W rolnictwie Ukrainy przemiany systemowe polegające na przejściu do gospodarki rynkowej opartej na własności prywatnej zrealizowano poprzez radykalną prywatyzację państwowych (sowchozy) i spółdzielczych (kołchozy) gospodarstw rolnych. Prywatyzowane było mienie wykorzystywane w produkcji rolnej i przetwórstwie – ziemia, budynki, maszyny i urządzenia rolnicze. Mieszkańcom wsi przekazano na własność lub w użytkowanie 36,2 mln ha ziemi uprawnej. Rozpoczął się burzliwy, żywiołowy proces formowania się nowej struktury własnościowej i prawno-organizacyjnej producentów rolnych. W okre-

sie tym nastąpiło poszerzenie i umocnienie sektora gospodarstw ludności, w tym przede wszystkim gospodarstw przydomowych, rozpoczął się także proces tworzenia gospodarstw farmerskich, które obecnie wliczane są do sektora przedsiębiorstw rolnych. Zmieniła się także znacząco struktura własnościowa i prawno-organizacyjna sektora przedsiębiorstw rolnych.

W 1990 r. na Ukrainie funkcjonowało ponad 12,4 tys. przedsiębiorstw rolnych, w tym 8542 kolektywnych przedsiębiorstw (kołchozy), 2630 państwowych i 1249 mieszanych. W rezultacie postępującego w latach 1990-1996 procesu restrukturyzacji przedsiębiorstw, przede wszystkim własnościowej (w okresie tym sprywatyzowano 2,3 tys. przedsiębiorstw), liczba zrestrukturyzowanych przedsiębiorstw prawie się nie zmieniła, natomiast zdecydowanie zmieniła się ich struktura. Liczba kolektywnych przedsiębiorstw zwiększyła się do prawie 10,9 tys., natomiast znacznie zmniejszyła się liczba gospodarstw państwowych do nieco ponad 1,1 tys. i mieszanych do 0,4 tys. Liczba gospodarstw farmerskich zwiększyła się z 82 w 1990 r., 2,1 tys. w 1991 r., 35,3 tys. w 1996 r. i 43,4 tys. w 2007 r. [17, 20].

W kolejnych latach proces restrukturyzacji przedsiębiorstw rolnych i rozwoju ilościowego gospodarstw farmerskich postępował dalej. Aktualny stan struktury agrarnej na Ukrainie jest przede wszystkim wynikiem wprowadzenia w grudniu 1999 r. *Dekretu Prezydenta Ukrainy* „O potrzebie zastosowania natychmiastowych zabiegów w celu przyspieszenia reform w rolnictwie”. Zgodnie z tym *Dekretem*, nastąpiły istotne zmiany społeczno-gospodarcze oraz organizacyjne na Ukrainie. Zasadniczo zakończono restrukturyzację kolektywnych i państwowych gospodarstw rolnych (kołchozów i sowchozów). Zdecydowana większość z nich została przeorganizowana w przedsiębiorstwa rolne z prywatną własnością. Jednakże dekret ten nie dawał użytkownikom ziemi pełni praw. Prawo własności było ograniczone, tj. ziemia pozostawała własnością państwa. Dopiero od ustanowienia *Kodeksu Ziemi* w listopadzie 2001 r. ziemia została uznana za towar. *Kodeks Ziemi* Ukrainy wszedł w życie 1 stycznia 2002 r., jednak zastosowanie niektórych artykułów Kodeksu zostało zawieszona. Zarówno kupno, sprzedaż, jak również udziały, oprócz wymiany i postępowania spadkowego jest dozwolone dopiero od 1 stycznia 2005 r. Na okres do 1 stycznia 2010 r. obywatele i osoby prawne mogą nabywać prawa własności do gruntów rolnych o ogólnej powierzchni do 100 hektarów. Należy podkreślić, że *Kodeks* ogranicza prawa obywateli zagranicznych do nabywania gruntów rolnych na Ukrainie [21].

W rezultacie w 2007 r. w rolnictwie Ukrainy funkcjonowało prawie 58,4 tys. prawnych jednostek gospodarczych, w tym 14,9 tys. typowych przedsiębiorstw rolnych (25,5% ogółu) i 43,4 tys. gospodarstw farmerskich (74,3% ogółu)

łu). Wśród 14,9 tys. typowych przedsiębiorstw rolnych prawie 78% stanowią spółki: towarzystwa gospodarcze (7,4 tys. – prawie 50%) i przedsiębiorstwa prywatnych osób fizycznych (4,2 tys. – 28%). Pozostałe jednostki to produkcyjne kooperatywy (1,3 tys. – 8,7%), przedsiębiorstwa państwowe (360 – 2,6%) oraz różne inne formy gospodarowania (1,6 tys. – 10,7%) [20].

Bardzo ważne miejsce w rolnictwie Ukrainy zajmują także „gospodarstwa ludności”, w tym w szczególności gospodarstwa przydomowe (w dosłownym tłumaczeniu „osobiste wiejskie gospodarstwa” lub „osobiste pomocnicze gospodarstwa”). Jednak ich liczba w ostatnich latach maleje.

W 2007 r. takich gospodarstw było ponad 4,75 mln (w 2005 r. – 4,91 mln, 2006 r. – 4,82 mln), wśród nich 3,54 mln z produkcją zwierzęcą (w 2005 r. – 3,8 mln, 2006 r. – 3,7 mln). W 2007 r. gospodarstwa przydomowe zajmowały 15,7 mln ha, podczas gdy w 1990 r. było to zaledwie 2,7 mln ha (prawie sześciokrotny wzrost). Gospodarstwa przydomowe o powierzchni ziemi rolnej do 0,5 ha stanowią 50% ogólnej ilości tych gospodarstw, gospodarstwa 0,5-1,00 ha – 30%. Jednak 70% ziemi rolnej jest w grupie gospodarstw przydomowych powyżej 1 ha, których jest zaledwie 20%.

Producenci rolni na Ukrainie mają do dyspozycji duże zasoby ziemi rolnej. Powierzchnia użytków rolnych wynosi 41,7 mln ha, z czego 32,4 mln ha to grunty orne, a 7,9 mln ha trwałe użytki zielone (w tym 5,5 mln ha pastwiska, a 2,4 mln ha łąki) [20]. Średnio na 1 mieszkańca Ukrainy przypada ok. 0,81 ha użytków rolnych, w tym 0,64 ha gruntów ornych, podczas gdy średnio w Europie wskaźniki te wynoszą odpowiednio 0,44 i 0,25 ha.

Tabela 2.1

Struktura użytków rolnych według użytkowników

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2005	2007
Ogółem użytki rolne (w tys. ha)	41374,4	40772,6	38421,4	37039,4	36754,7
Przedsiębiorstwa rolne ogółem (%)	93,5	86,3	77,8	59,7	57,3
w tym - państwowe	24,0	17,5	4,8	3,3	3,0
- niepaństwowe	69,5	68,8	73,0	56,4	54,3
w tym farmerskie	0,0	1,9	5,6	9,9	11,4
Gospodarstwa ludności ogółem (%)	6,5	13,7	22,2	40,3	42,7
w tym - gospodarstwa przydomowe	6,0	9,5	11,3	12,8	13,1
- gospodarstwa towarowe	-	-	6,0	22,5	25,0

Źródło: [20].

Likwidacja kołchozów i sowchozów i przekazanie większości ziemi rolnej jej użytkownikom i mieszkańcom wsi spowodowało poważne przemiany w jej rolniczym wykorzystaniu, a także w jej strukturze według użytkowników. Przede wszystkim, szczególnie w latach 90., znacznie zmniejszała się powierzchnia ziemi rolnej wykorzystywanej przez wszystkie grupy użytkowników

(41,4 mln w 1990 r., 38,4 mln w 2000 r. i 36,7 mln w 2007 r.). Radykalnie zmieniła się struktura użytkowania ziemi rolnej według użytkowników.

W 1990 r. w użytkowaniu przedsiębiorstw rolnych było 93,5% użytków rolnych (24% w państwowych i 69,5% w niepaństwowych, przede wszystkim spółdzielczych), a pozostałe 6,5% użytków rolnych było użytkowane przez ludność (6,0% w gospodarstwach przydomowych i 0,5% w kolektywnych i indywidualnych ogrodach działkowych).

W latach 1990-2007 wystąpiły następujące tendencje zmian w strukturze użytków rolnych według użytkowników [20]:

- znaczne zmniejszenie udziału przedsiębiorstw (z 93,5 do 57,3%), w tym w szczególności państwowych (z 24,0 do 3,0%);
- znaczny wzrost udziału nowo powstającego sektora gospodarstw farmerskich, zaliczanego aktualnie do przedsiębiorstw rolnych (z prawie zera w 1990 r. do 11,4% w 2007 r.);
- znaczny wzrost udziału gospodarstw przydomowych (z 6,0% w 1990 r. do 13,1% w 2007 r.);
- znaczny wzrost udziału nowo tworzącego się sektora gospodarstw towarowych ludności (w 2000 r. 6%, a w 2007 r. 25,0%).

W rezultacie powyższych zmian ukształtowała się na Ukrainie bardzo zróżnicowana struktura producentów rolnych, nie tylko pod względem własnościowym i prawno-organizacyjnym, ale także pod względem obszaru użytkowanych gruntów rolnych. Największe obszarowo są typowe przedsiębiorstwa rolne, a więc spółki prawa handlowego, przedsiębiorstwa państwowe, produkcyjne kooperatywy itd. Średnio na 1 takie przedsiębiorstwo, posiadające użytki rolne (posiada je 12 229 przedsiębiorstw, a więc 81,6%) przypada 1332 ha UR. W grupie tej tylko 14,5% przedsiębiorstw użytkuje gospodarstwa mniejsze niż 100 ha UR, a ich udział w użytkowanych przez tę grupę UR wynosi tylko 0,6%. Natomiast 34,6% przedsiębiorstw to gospodarstwa większe niż 1000 ha UR, a użytkują one 64,5% ogółu UR tej grupy.

Znacznie mniejsze obszarowo są gospodarstwa farmerskie ujmowane w statystyce razem z typowymi przedsiębiorstwami rolnymi. Gospodarstwa farmerskie chociaż stanowią 74,5% ogółu przedsiębiorstw, w tym 76,2% posiadających UR, to użytkują tylko 20,5% UR będących w użytkowaniu ogółu przedsiębiorstw. Średnie gospodarstwo farmerskie posiadające UR (posiada je 39 227, a więc 90,4% ogółu tych gospodarstw), użytkuje 107 ha UR. Zdecydowana większość tych gospodarstw (prawie 70%), to gospodarstwa do 50 ha UR (38,1% do 20 ha UR i 31,7% 20-50 ha UR), jednak użytkują one tylko nieco ponad 15% ogółu UR tej grupy. Znaczący udział w tej grupie stanowią gospodarstwa 50-500 ha UR (nieco ponad 20%), które użytkują 32,5% UR. Gospodar-

stwa farmerskie o obszarze ponad 500 ha UR stanowią niecałe 4% ogółu gospodarstw, ale użytkują prawie 52% ogółu UR tej grupy (Wykres 2.2).

Tabela 2.2

Struktura przedsiębiorstw rolnych ogółem, w tym gospodarstw farmerskich według grup obszarowych w 2007 r.

Przedsiębiorstwa rolne	Liczba przedsiębiorstw		UR w tys. ha	
	ogółem	w tym: farmerskie	ogółem	w tym: farmerskie
Ogółem	58 387	43 410		
posiadające UR	51 456	39 227	20 491,0	4 198,9
posiadające UR (w %)	88,1	90,4	100	100
w tym do 5 ha	10,5	15,2	0,1	0,5
5-10	7,4	9,6	0,2	0,8
10-20	8,7	11,2	0,4	1,8
20-50	24,9	31,7	2,7	12,5
50-100	8,2	9,3	1,7	6,8
100-500	13,2	10,9	9,1	25,7
500-1000	5,0	2,2	10,2	15,9
1000-2000	5,1	1,2	20,6	17,4
2000-3000	2,4	0,3	16,6	7,6
3000-4000	1,2	0,1	12,1	4,0
>4000	1,5	0,1	26,3	7,0
nie posiadające UR (w %)	11,9	9,6	-	-

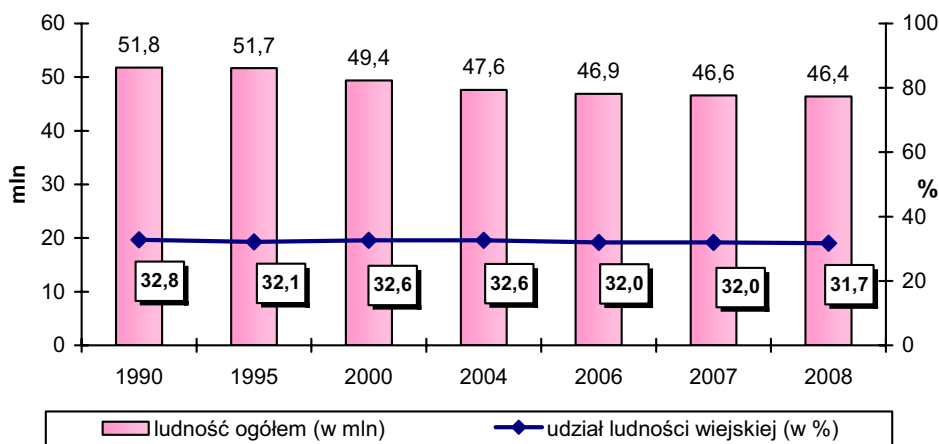
Źródło: Zestawienie własne na podstawie [20].

Kryzys gospodarczy i restrukturyzacja, w tym w szczególności prywatyzacja przedsiębiorstw, skutkowały także zmniejszeniem miejsc pracy, wzrostem bezrobocia i spadkiem realnych dochodów ludności, a w rezultacie obniżeniem poziomu życia ludności oraz powstaniem znacznych obszarów biedy. Sytuacja ta była jednym z ważniejszych czynników przyspieszenia spadku liczby ludności Ukrainy, w tym także ludności wiejskiej i zmniejszenia, szczególnie w drugiej połowie lat 90., tempa odpływu ludności wiejskiej do miast. W latach 1990-2008 liczba ludności Ukrainy zmniejszyła się z 51,8 do 46,4 mln osób, a więc o ponad 10%, w tym ludności wiejskiej z 17,0 do 14,7 mln, tj. o blisko 14%. Udział ludności wiejskiej w ludności ogółem zmniejszał się jeszcze na początku lat 90. (1990 r. 32,8%, 1995 r. 32,1%), a od połowy lat 90. do 2002 r. wzrastał, osiągając w 2004 r. poziom 32,6%, a następnie zaczął się znów obniżać (2008 r. 31,7%).

Wyżej przedstawiona sytuacja i przekazanie ziemi mieszkańcom wsi spowodowało, że liczba osób pracujących w rolnictwie przestała spadać (w latach 1985-1991 zmniejszyła się z 5,4 do 4,8 mln), a w połowie lat 90. wzrosła (1995- 5,3 mln, 1996- 5,0 mln). W rezultacie udział pracujących w rolnictwie wśród pracujących w całej gospodarce w pierwszej połowie lat 90. wzrósł z ponad

19% w latach 1990-1991 do ponad 22% w latach 1995-1996. Szybki spadek pracujących w rolnictwie i ich udziału wśród ogółu pracujących widoczny jest dopiero od końca lat 90. (2003 r. – 4,1 mln, 2007 r. 3,5 mln). W miarę postępującej prywatyzacji następowały także radykalne zmiany w strukturze pracujących w rolnictwie. Liczba zatrudnionych (pracowników najemnych) w rolnictwie zmniejszyła się z 1,4 mln osób w 1990 r. do 0,88 mln osób w 1995 r. i 0,54 mln osób w 1996 r. Mimo ogromnego spadku liczby pracujących w przedsiębiorstwach rolnych, produktywność pracy w tym sektorze, ze względu na jeszcze większy spadek produkcji, aż do 1999 r. malała. W końcu lat 90. produktywność pracy w przedsiębiorstwach była o ponad 50% niższa niż w 1990 r. Produktywność ta zaczęła szybko rosnąć od 2000 r. i w 2007 r. była już o ponad 65% wyższa niż w 1990 r. [17].

Wykres 2.3 Bilans ludności Ukrainy w latach 1990-2008

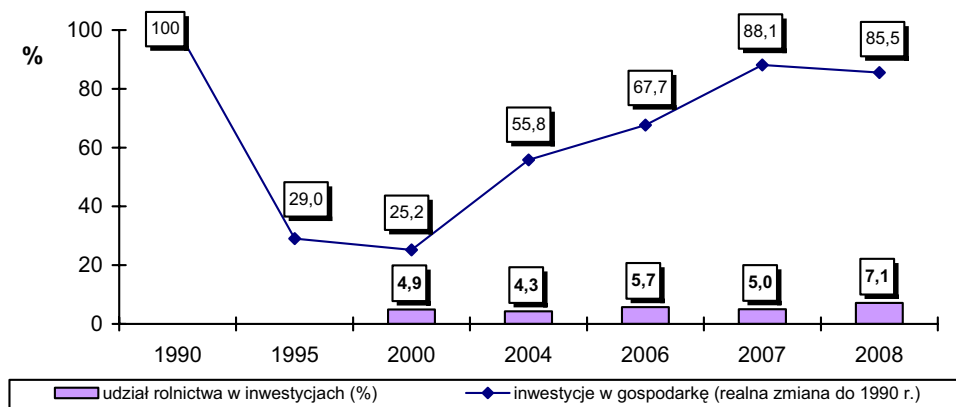

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [22].

W warunkach pogłębiającego się kryzysu gospodarczego, nakłady inwestycyjne na Ukrainie w porównaniu do poziomu z 1990 r. gwałtownie spadały i osiągnęły najniższy poziom w 1997 r. (wyniosły 20,7% poziomu z 1990 r.). Mimo znacznego wzrostu nakładów w latach następnych, jeszcze w 2007 r. stanowiły one tylko niecałe 88% poziomu z 1990 r. Spadek nakładów inwestycyjnych w rolnictwie był jeszcze większy. W rezultacie udział rolnictwa w inwestycjach ogółem przez prawie cały analizowany okres malał i na początku bieżącej dekady był trzykrotnie niższy niż udział rolnictwa w tworzeniu PKB. Dopiero w ostatnich latach udział ten nieco wzrasta (2005 r. – 5,3%, 2008 r. – 7,1%). W rezultacie wartość środków trwałych w rolnictwie nie tylko nie rosła, ale systematycznie malała. W jeszcze szybszym tempie malał udział rolnictwa w ogólnej wartości produkcyjnych środków trwałych (1990 r. – 24,6%, 2001 r. –

10,2%, 2007 r. – 3,4%). O skali tego spadku może świadczyć porównanie efektów inwestycyjnych między 1990 r. i 2000 r. Jeśli w 1990 r. oddano do użytkowania 208 tys. stanowisk dla bydła, 128 tys. stanowisk dla trzody chlewnej, zmeliorowano 115,3 tys. ha użytków rolnych (w tym 44,3 tys. ha nawadnianych), to w 2000 r. odpowiednio 6 tys. stanowisk, 3 tys. stanowisk i 10 ha.

Wykres 2.4 Dynamika inwestycji ogółem w gospodarce Ukrainy w latach 1990-2008

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [22].

O braku chłonności rolnictwa w okresie pogłębiającego się kryzysu gospodarczego na maszyny i urządzenia, a także o sytuacji kryzysowej w przemyśle zaopatrującym rolnictwo w środki produkcji mogą świadczyć dane o spadku produkcji w latach 1990-1996: traktorów ze 106,2 do 5,4 tys., siewników traktorowych z 57,1 do 1,1 tys., pługów traktorowych z 89,2 do 1,4 tys., maszyn do rozsiewu nawozów mineralnych i wapna z 13,9 do 0,2 tys., kombajnów do kukurydzy z 5,5 do prawie zera, maszyn do zbioru buraków z 8,6 do 0,2 tys. itd. W rezultacie następowało nie tylko szybkie obniżenie wartości środków trwałych w rolnictwie, ale także pogorszenie struktury tych środków. W latach 1990-1996 udział budynków i budowli w strukturze środków trwałych w rolnictwie wzrósł z 63,2% do 70,8%, a udział maszyn i urządzeń zmniejszył się z 16,6 do 14,1% [16].

Sytuacja w tym zakresie niewiele poprawiała się i w latach następnych. W 2002 r. na Ukrainie wyprodukowano około 3 tys. traktorów, 3,3 tys. pługów traktorowych, 4,9 tys. siewników traktorowych, tylko 0,1 tys. sztuk maszyn do zbioru buraków [20]. W efekcie szybkiego zużycia posiadanych i małego dopływu nowych maszyn i urządzeń oraz zmian wynikających z procesów prywatyzacyjnych w rolnictwie Ukrainy, nastąpił znaczny regres w mechanizacji produkcji rolnej. Już samo przesunięcie znacznej części użytków rolnych, a co zatem idzie i produkcji rolnej, do gospodarstw przydomowych i farmerskich spo-

wodowało, że znacznie wzrósł udział pracy ręcznej. Pogorszyło się także wyposażenie w maszyny i urządzenia przedsiębiorstw rolnych.

W ostatnich latach natomiast, poprawia się wyposażenie w maszyny i urządzenia gospodarstw ludności. W latach 2000-2007 liczba traktorów w tych gospodarstwach wzrosła z 101 do 150 tys., a kombajnów zbożowych z 2 do 16 tys. Mechanizację produkcji w tych gospodarstwach utrudnia jednak duże ich rozdrobnienie i niewielkie możliwości inwestycyjne ich użytkowników [20].

Tabela 2.3

Zmiany w wyposażeniu przedsiębiorstw rolnych Ukrainy w wybrane maszyny i urządzenia rolnicze

Wyszczególnienie	Rok				
	1991	1996	2000	2005	2007
Traktory (tys. sztuk)	497,3	441,7	318,9	216,9	186,8
Sztuk/1000 ha gruntów ornych	14	14	11	11	10
Kombajny zbożowe (tys. sztuk)	105,2	85,9	65,2	47,2	41,0
Sztuk/1000 ha zasiewów zbóż	8	7	6	5	4
Kombajny do kukurydzy (tys. sztuk)	15,3	12,0	7,9	4,8	3,6
Sztuk/1000 ha zasiewów kukurydzy	12		8	5	2
Agregaty i dojarki do dojenia krów (tys. sztuk)	79,2	58,7	33,5	16,8	12,7

Źródło: [20].

W latach 90. uwidocznił się nie tylko spadek nakładów inwestycyjnych, ale i bieżących. Skutkowało to przede wszystkim zmniejszaniem się powierzchni gruntów rolnych racjonalnie użytkowanych, a przede wszystkim obniżeniem poziomu agrotechniki. Można tu wskazać, że w latach 1990-1996 nawożenie mineralne na 1 ha zasiewów spadło ze 141 do 21 kg NPK, a nawożenie organiczne odpowiednio z 86 do 32 tony.

W warunkach żywiłowego formowania się stosunków rynkowych, prawie całkowitego wycofania się z interwencjonizmu państwowego i negatywnego odreagowania na dotychczasowe „upaństwowienie” rolnictwa w postaci żywiłowej, nieuwzględniającej istniejących realiów gospodarczych, prywatyzacji, nastąpił prawie całkowity demontaż i dezorganizacja dotychczas istniejących struktur w rolnictwie i jego otoczeniu. Na tę sytuację nałożył się problem spadku realnych dochodów ludności i zawężania się krajowego rynku produktów rolno-spożywczych. Ludność wiejska, a częściowo i miejska z małych miasteczek, przeszła na samozaopatrzenie na bazie gospodarstw (działek) przydomowych. Natomiast chaos i trudności finansowe radykalnie utrudniały formowanie i umacnianie się nowych struktur gospodarczych w rolnictwie.

2.2. Zmiany w poziomie i strukturze produkcji rolnej na Ukrainie

2.2.1. Zmiany w poziomie i strukturze produkcji roślinnej

Dominującym działem rolnictwa Ukrainy jest produkcja roślinna. Jak wskazywano już wyżej w całym omawianym okresie rentowność produkcji roślinnej była wyższa niż produkcji zwierzęcej. Powodowało to, że gospodarstwa rolne ograniczały produkcję zwierzęcą, a koncentrowały się na produkcji roślinnej. Jednak rentowność poszczególnych kierunków produkcji roślinnej była bardzo zróżnicowana. Sytuacja ta oczywiście miała bardzo duży wpływ na strukturę zasiewów.

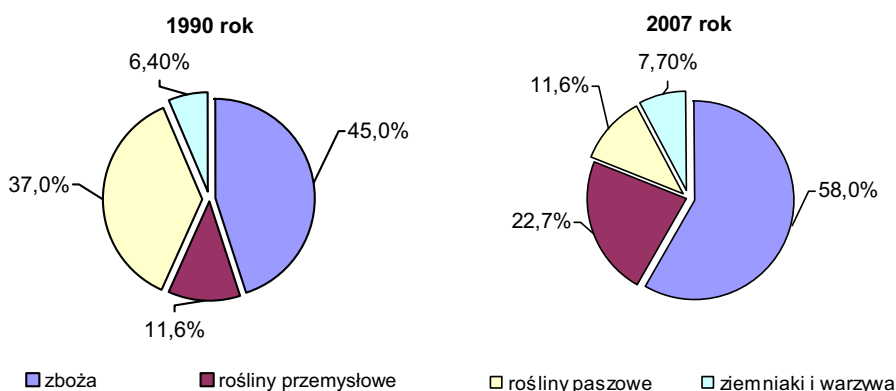
Tabela 2.4 Poziom rentowności wybranych kierunków produkcji roślinnej na Ukrainie (w %)

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2003	2004	2005	2006	2007
Zboża	275,1	85,6	64,8	45,8	20,1	3,1	7,4	28,7
Nasiona słonecznika	236,5	170,9	52,2	64,3	45,2	24,3	20,7	75,9
Buraki cukrowe	29,5	31,2	6,1	6,2	-0,8	4,8	11,1	-11,1

Źródło: [20].

Ogólna powierzchnia upraw polowych (zasiewów) na Ukrainie w latach 1990-2007 zmniejszyła się o 6,3 mln ha, a więc o ok. 20%. W okresie tym w strukturze zasiewów zdecydowanie wzrósł udział zbóż (o 13%) i roślin przemysłowych (o 11,1%), natomiast radykalnie zmniejszyły się rośliny paszowe (o 25,4%).

Wykres 2.5 Struktura upraw polowych na Ukrainie (w %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [20].

W strukturze zasiewów zbóż przeważa pszenica i jęczmień. Ponadto uprawia się kukurydzę, żyto i owies. W ciągu 17 lat udział zbóż w strukturze upraw produktów roślinnych Ukrainy zwiększył się z 45 do 58%.

Najważniejszymi roślinami przemysłowymi są słonecznik i buraki cukrowe. Dynamicznie również rośnie w ostatnich latach powierzchnia uprawy rzepaku. W 2007 r. wynosiła ona 891 tys. ha i była prawie dwukrotnie większa niż rok wcześniej i dziesięciokrotnie większa w porównaniu do 1990 r. (90 tys. ha). Powierzchnia uprawy słonecznika wzrosła w stosunku do 1990 r. ponad dwukrotnie i w 2007 r. wynosiła 3,6 mln ha, jednak dąży się do zmniejszenia areалу upraw słonecznika na rzecz rzepaku. Natomiast powierzchnia buraków cukrowych w tym samym okresie obniżyła się blisko trzykrotnie (z 1,6 w 1990 r. do 0,6 mln ha w 2007 r.). Udział roślin przemysłowych w strukturze zasiewów w omawianym okresie zwiększył się aż dwukrotnie z 11,6 do 22,7%.

Ważne znaczenie ma także uprawa ziemniaków, których areal w 2007 r. wyniósł prawie 2,0 mln ha i od 1990 r. jest względnie stabilny.

Udział roślin paszowych w strukturze upraw polowych w latach 1990-2007 miał tendencję malejącą (spadek z 37% do 11,6%). Na uwagę zasługuje jednak wzrost powierzchni upraw soi. Na przestrzeni ostatnich 17 lat wzrosła ona z 93 do 891 tys. ha (dziewięćipółkrotnie). Inne uprawy paszowe zajmowały w 2007 r. ok. 3,0 mln ha, ale ich areal wykazuje od kilkunastu lat wyraźną tendencję spadkową (od 1990 r. spadek o 75%).

Tabela 2.5

Powierzchnia i struktura zasiewów roślin uprawnych w latach 1990-2007

Wyszczególnienie	1990		1995		2000		2003		2005		2007	
	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%
Zboża	14583	45,0	1 152	45,7	13646	50,2	12495	49,8	1505	57,6	15115	58,0
w tym:		100		100		100		100		100		100
- ozime:	8614	59,1	6310	44,6	6324	46,3	2873	23,0	7289	48,6	6725	44,5
- jare:	5969	40,9	7842	55,4	7322	53,7	9622	77,0	7716	51,4	8390	55,5
Rośliny przemysłowe	3751	11,6	3748	12,1	4187	15,4	5357	21,4	5260	20,2	5920	22,7
Ziemniaki i warzywa	2073	6,4	2165	7,0	2277	8,4	2155	8,6	2041	7,8	1997	7,7
Pasze dla zwierząt	11999	37,0	10898	35,2	7063	26,0	5074	20,2	3738	14,4	3028	11,6

Źródło: jak w wykresie 2.5.

Spadkowi poziomu zasiewów ogółem towarzyszył spadek plonów podstawowych produktów roślinnych. Okres największego obniżenia plonów to koniec lat 90. i początek lat nowej dekady. W kolejnych latach odnotowano stopniowy wzrost plonów. I tak na przykład plony zbóż w latach 1990-2007 zmniejszyły się o 38% z 35,1 do 21,8 dt/ha, natomiast w 2008 r. wzrosły do poziomu zbliżonego z 1990 r. (34,6 dt/ha). Podobnie wyglądała sytuacja w plonach słonecznika, w latach 1990-2007 zmniejszyły się o 23% (z 15,8 do 12,2 dt/ha), zaś w 2008 r. osiągnęły poziom z 1990 r. (15,3 dt/ha). Plony rzepaku zmniejszyły się z 14,5 dt/ha w 1990 r. do 13,1 dt/ha w 2007 r., w 2008 r. wzrosły aż o 60% w porównaniu z rokiem poprzednim (by-

ły o 43% większe niż w 1990 r.) Jedynie plony buraków cukrowych, ziemniaków, owoców i warzyw od początku nowej dekady dynamicznie wzrastały.

Tabela 2.6 Plony podstawowych produktów roślinnych (w dt/ha)

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2003	2005	2007	2008
Zboża	35,1	24,3	19,4	18,2	26,0	21,8	34,6
Buraki cukrowe	275,7	204,7	176,7	201,2	248,2	294,2	356,0
Ziemniaki	116,8	96,2	121,6	116,3	128,4	131,4	138,8
Warzywa	149,0	120,2	112,3	139,3	157,1	152,3	174,0
Owoce i jagody	42,7	29,8	38,4	56,0	63,7	61,7	64,4
Nasiona słonecznika	15,8	14,2	12,2	11,2	12,8	12,2	15,3
Nasiona soi	11,3	9,7	10,6	12,2	14,5	12,4	15,1
Nasiona rzepaku	14,5	8,5	8,4	9,4	14,6	13,1	20,8

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [20].

W latach 1990-2008 opłacalna była na Ukrainie jedynie produkcja zbóż, nasion słonecznika oraz rzepaku.

Tabela 2.7 Produkcja podstawowych produktów roślinnych według form gospodarowania w latach 1990-2007 (w tys. ton)

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2003	2005	2006	2007
ROLNICTWO OGÓŁEM							
Zboża	51 009	33 930	24 459	20 234	38 015	34 258	29 295
Nasiona słonecznika	2 571	2 860	3 457	4 254	4 706	5 324	4 174
Buraki cukrowe	44 264	29 650	13 199	13 392	15 468	22 421	16 978
Warzywa	6 666	5 880	5 821	6 538	7 295	8 058	6 835
Ziemniaki	16 732	14 729	19 838	18 453	19 462	19 467	19 102
Owoce	2 902	1 897	1 452	1 697	1 690	1 114	1 470
PRZEDSIĘBIORSTWA ROLNE							
Zboża	49 564	31 182	19 964	14 596	28 791	25 698	22 848
Nasiona słonecznika	2 509	2 734	3 025	4 176	4 607	4 156	3 374
Buraki cukrowe	44 261	28 884	11 594	10 365	12 146	19 042	14 764
Warzywa	4 872	1 607	986	828	781	974	713
Ziemniaki	4 793	618	277	263	239	275	389
Owoce	1 347	311	264	408	200	136	198
w tym: gospodarstwa farmerskie							
Zboża	0	508	1 256	1 551	4 083	4 227	3 250
Nasiona słonecznika	0	8	347	598	735	847	689
Buraki cukrowe	0	652	755	1 128	1 373	2 360	1 410
Warzywa	0	27	83	132	156	224	168
Ziemniaki	0	16	56	8	85	94	117
Owoce	0	1	4	7	11	11	13
GOSPODARSTWA PRZYDOMOWE							
Zboża	1 445	2 748	4 495	5 638	9 225	8 560	6 447
Nasiona słonecznika	62	126	432	78	99	1 168	800
Buraki cukrowe	33	766	1 605	3 027	3 322	3 379	2 214
Warzywa	1 794	4 273	4 835	5 710	6 514	7 084	6 122
Ziemniaki	11 939	14 111	19 561	18 190	19 223	19 192	18 713
Owoce	1 555	1 586	1 189	1 289	1 490	978	1 272

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [20].

Produkcja zbóż na Ukrainie w okresie 1990-2007 zmniejszyła się ponad 40% (o 21,7 mln ton) z 51,0 do 29,3 mln ton, plony również uległy obniżeniu w analizowanym okresie aż o 13,3 dt/ha (z 35,1 do 21,8 dt/ha). Powodów jest kilka: warunki atmosferyczne, spadek wydajności z ha, wyjałowienie gleby, brak nowoczesnych technologii i nowych odmian zbóż.

W celu poprawy sytuacji na rynku zbóż, który jest jednym z najważniejszych rynków rolnych Ukrainy, Ministerstwo Rolnictwa i Polityki Rolnej Ukrainy zatwierdziło „*Program rozwoju produkcji zbożowej w Ukrainie do 2015 r.*” Program ten zakłada osiągnięcie znacznie większych zbiorów zbóż powyżej 50 mln ton rocznie. Zbiory takie osiągnięto w 2008 r. – 53 mln ton. W prognozach tych przewiduje się eksport zbóż w granicach 13-15 mln ton rocznie.

Na uwagę zasługuje wzrost produkcji kukurydzy. W 2007 r. było to 7,4 mln ton, co stanowiło wzrost w stosunku do 1990 r. o prawie 60%, zaś w porównaniu do 1995 r. o 120%.

Tabela 2.8 Produkcja zbóż (w tys. ton)

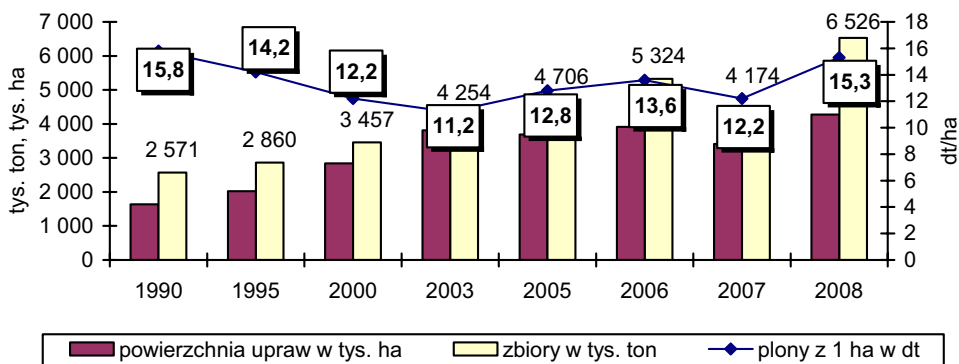
Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2004	2005	2007	2008
Zboża	51 009	33 930	24 459	41 809	38 016	29 295	53 290
<i>w tym:</i>							
pszenica	30 374	16 273	10 197	17 520	18 699	13 938	25 885
żyto	1 260	1 208	966	1 589	1 053	561	1 050
jęczmień	9 169	9 634	6 872	11 085	8 975	5 981	12 612
owies	1 303	1 116	881	1 007	791	544	944
proso	338	266	426	459	141	84	221
gryka	420	341	481	294	275	217	241
kukurydza	4 737	3 392	3 848	8 867	7 167	7 421	11 447

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [17,20].

W strukturze globalnej produkcji zbóż na Ukrainie największą część stanowi pszenica (40-50%), na jęczmień i kukurydzę przypada po 25%, pozostałe zboża zajmują marginalną część. Średnie zbiory zbóż w latach 2000-2007 wynosiły ok. 33 mln ton. Jedynie w 2008 r. odnotowano prawie dwukrotny wzrost produkcji w porównaniu do 2007 r. Natomiast areał uprawy zbóż od 1990 r. jest raczej stabilny i waha się od 14 do 15 mln ha.

Uprawa słonecznika zajmuje dominującą pozycję wśród roślin przemysłowych na Ukrainie. Powierzchnia upraw i zbiory w latach 1990-2008 wykazywały tendencję wzrostową. W 2008 r. produkcja słonecznika wzrosła dwupółkrotnie w porównaniu do 1990 r., przy wzroście powierzchni upraw do 4,3 mln ha. Jednak zamysłem rządu jest ograniczanie powierzchni upraw słonecznika do ekologicznie bezpiecznego poziomu, tj. ok. 1,8-2,0 mln ha, na rzecz zwiększenia areału uprawy rzepaku i soi.

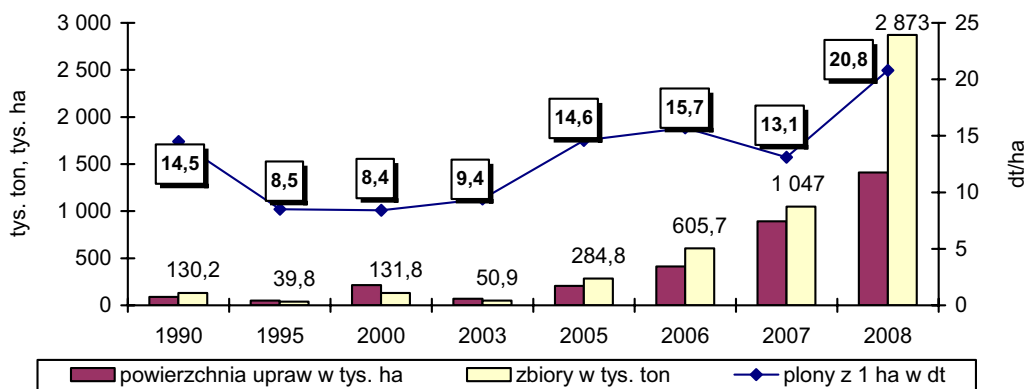
Wykres 2.6 Produkcja słonecznika w latach 1990-2008

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [17,20].

W ostatnich latach obserwuje się dynamiczny wzrost produkcji rzepaku na Ukrainie. W latach 2003-2008 powierzchnia zajmowana pod uprawę wzrosła dwudziestokrotnie z 68,6 tys. ha do 1 412 tys. ha, natomiast zbiory wzrosły aż pięćdziesięciosześcioletnio z 50,9 do 2 873 tys. ton. W 2008 r., w porównaniu do roku poprzedniego, produkcja wzrosła prawie trzykrotnie. Na Ukrainie realizowany jest Program produkcji rzepaku przypadający na lata 2005-2010, który zakłada zwiększenie areалу uprawy do 2010 r. do ok. 1,0 mln ha. W 2008 r. zostało już to osiągnięte, a nawet przekroczone. W kolejnych latach zakłada się produkcję rzepaku na poziomie 2008 r., jednak wszystko będzie zależało od warunków atmosferycznych.

Wykres 2.7 Produkcja rzepaku w latach 1990-2008

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [17,20].

Uprawa pozostałych roślin, z wyjątkiem może buraków cukrowych i ziemniaków, nie ma większego wpływu na globalną produkcję rolną Ukrainy.

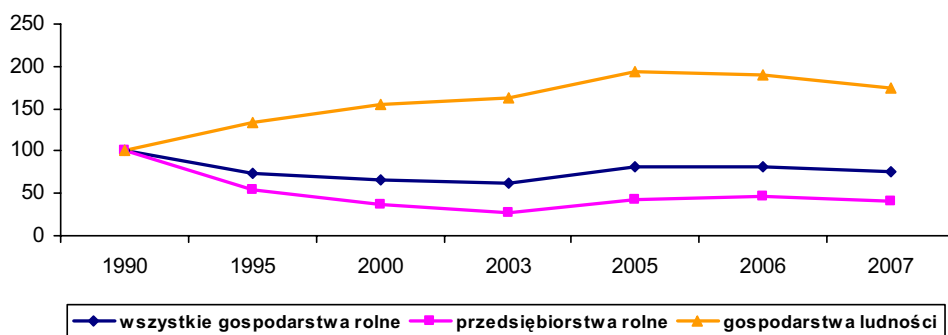
W latach 1990-2007 globalna produkcja roślinna na Ukrainie spadła o 25%. Produkcja zbóż zmniejszyła się w tym czasie o 42,5%, z 51,0 do 29,3

mln ton, buraków cukrowych – o 63,5% (z 44,3 do 17,0 mln ton). Zwiększyła się jedynie produkcja rzepaku, ziarna słonecznika, ziemniaków i warzyw.

Obserwuje się dynamiczny wzrost produkcji roślinnej wytwarzanej przez gospodarstwa ludności. W stosunku do 1990 r., w 2000 r. wzrosła ona o 55%, a w 2007 r. prawie o 75%. Spada zaś udział przedsiębiorstw rolnych w wytwarzaniu produkcji roślinnej. W ciągu 17 lat udział ten uległ zmniejszeniu o prawie 60%.

Wykres 2.8

Dynamika zmian produkcji roślinnej i według form gospodarowania w latach 1990-2007 (1990=100)

Źródło: [20].

2.2.2. Zmiany w poziomie i strukturze produkcji zwierzęcej

Spadek produkcji zwierzęcej rozpoczął się na Ukrainie już przed 1990 r. W latach 1985-1990 nastąpiło zmniejszenie поголівья wszystkich podstawowych gatunków zwierząt gospodarskich: bydła z 26,6 do 25,6 mln, w tym krów z 8,9 do 8,5 mln; trzody chlewnej z 20,1 do 19,9 mln; owiec z 9,2 do 9,0 mln. Jednak w latach 90. spadek поголівья zwierząt gospodarskich, szczególnie w sektorze przedsiębiorstw rolnych, wyraźnie się nasilił. Był to przede wszystkim rezultat znacznego pogarszania się od 1993 r. rentowności produkcji zwierzęcej oraz żywiłowej restrukturyzacji, w szczególności zaś restrukturyzacji i prywatyzacji przedsiębiorstw rolnych. Prywatyzowane i restrukturyzowane przedsiębiorstwa, którym ograniczono powierzchnię użytków rolnych, w warunkach trudności finansowych i uzyskania swobody planowania produkcji oraz zdecydowanie lepszej rentowności produkcji roślinnej, radykalnie ograniczały lub w ogóle likwidowały produkcję zwierzęcą. Przy tym o tempie i kierunkach zmian, decydowały przede wszystkim zmiany rentowności poszczególnych kierunków produkcji zwierzęcej.

Tabela 2.9 Poziom rentowności wybranych kierunków produkcji zwierzęcej na Ukrainie (w %)

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2003	2004	2005	2006	2007
Mleko	32,2	-23,2	-6,0	9,9	-0,4	12,2	-3,7	13,8
Wołowina	20,6	-19,8	-42,3	-44,3	-33,8	-25,0	-38,4	-41,0
Wieprzowina	20,7	-16,7	-44,3	-33,0	-14,4	14,9	-9,2	-27,6
Drób	17,0	-18,4	-33,2	11,0	3,8	24,9	12,1	-19,0

Źródło: [20].

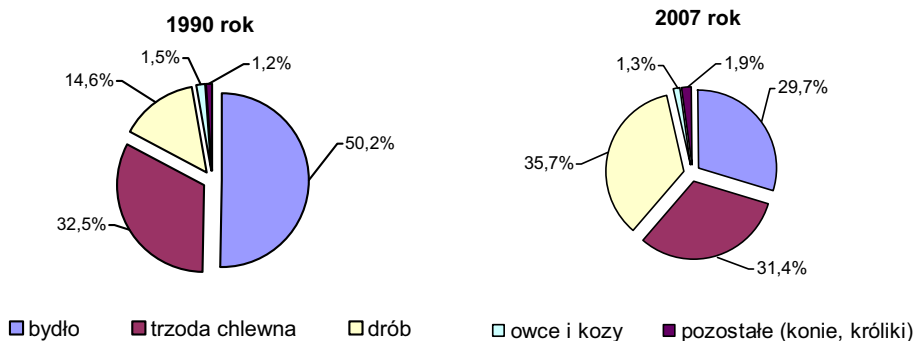
W typowych przedsiębiorstwach rolnych (wyłączając gospodarstwa farmerskie), pogłowie bydła w 2007 r. było mniejsze niż w 1990 r. 11,6 razy, krów 9,7 razy, trzody chlewnej 5,4 razy, a owiec i kóz aż 29 razy. W najmniejszym stopniu zmniejszyło się, bo tylko 1,7 razy, pogłowie drobiu. Należy jednak odnotować, że najgłębszy spadek pogłowia był w latach 90. Na początku tego stulecia obserwuje się znaczne wyhamowanie tego spadku, a w ostatnich latach nawet pewien (poza bydłem) wzrost.

Tabela 2.10 Pogłowie zwierząt gospodarskich według podstawowych form gospodarowania (w tys. sztuk)

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2003	2005	2006	2007
ROLNICTWO OGÓŁEM							
Bydło	24 623	17 557	9 424	7 712	6 514	6 175	5 490
w tym krowy	8 378	7 531	4 958	4 283	3 635	3 347	3 096
Trzoda chlewna	19 427	13 144	7 652	7 321	7 053	8 055	7 020
Owce i kozy	8 419	4 099	1 875	1 859	1 629	1 617	1 678
Drób	246 104	149 748	123 722	142 374	161 993	166 531	169 290
PRZEDSIĘBIORSTWA ROLNE							
Bydło	21 083	13 701	5 037	3 165	2 492	2 295	1 927
w tym krowy	6 192	4 595	1 851	1 100	866	764	678
Trzoda chlewna	14 071	7 152	2 414	2 273	2 602	3 257	2 869
Owce i kozy	7 165	2 423	413	301	271	283	301
Drób	132 967	54 074	25 353	42 263	66 625	72 219	80 124
w tym: gospodarstwa farmerskie							
Bydło	-	27	102	106	109	112	105
w tym krowy	-	16	36	36	38	38	38
Trzoda chlewna		40	54	88	150	232	246
Owce i kozy		20	6	18	33	43	54
Drób		287	116	270	1 083	1 112	1 643
GOSPODARSTWA LUDNOŚCI							
Bydło	3 540	3 856	4 386	4 547	4 022	3 881	3 564
w tym krowy	2 187	2 936	3 107	3 183	2 769	2 583	2 417
Trzoda chlewna	5 356	5 992	5 238	5 049	4 450	4 798	4 150
Owce i kozy	1 253	1 675	1 462	1 558	1 358	1 334	1 377
Drób	113 138	95 674	98 369	100 111	95 368	94 312	89 166

Źródło: [20].

Wykres 2.9 Struktura pogłowia zwierząt gospodarskich (w %)

Źródło: jak w wykresie 2.5.

Porównując strukturę hodowli zwierząt gospodarskich na Ukrainie w 1990 r. i 2007 r., nastąpił prawie dwukrotny spadek udziału bydła, udział trzody chlewnej jest na porównywalnym poziomie, natomiast odnotowano dwukrotny wzrost udziału drobiu w ogólnej strukturze.

Przesunięcie w latach 1990-2007 znaczącej części użytków rolnych z przedsiębiorstw do gospodarstw ludności (wzrost z 2,7 do 15,7 mln ha, a więc 5,8-krotny) i gospodarstw farmerskich (wzrost z prawie zera do 4,2 mln ha), w warunkach bardzo niskiej rentowności produkcji zwierzęcej i braku środków finansowych, nie zaowocowało adekwatnym wzrostem tej produkcji w tych gospodarstwach. W gospodarstwach ludności, mimo prawie sześciokrotnego wzrostu powierzchni użytków rolnych, zdecydowanie wzrosło tylko pogłowie koni, pogłowie bydła nie zmieniło się, pogłowie krów wzrosło ponad 10%, a owiec i kóz tylko o niecałe 10%. Jest to prawdopodobnie efekt tego, że zostały zerwane charakterystyczne dla poprzedniego systemu więzi gospodarstw ludności (przymiowych) z restrukturyzowanymi kołchozami i sowchozami, które wspierały produkcję w tych gospodarstwach. Duży wzrost udziału gospodarstw w pogłowie zwierząt gospodarskich (na przykład krów z 26,1 do 78,1%) nie wynikał ze wzrostu pogłowia w tych gospodarstwach, ale z bardzo dużego spadku pogłowia w typowych przedsiębiorstwach. Także w gospodarstwach farmerskich wzrosty pogłowia zwierząt gospodarskich, poza trzodą chlewną, nie były adekwatne do wzrostu powierzchni użytków rolnych.

W okresie głębokiego spadku pogłowia zwierząt gospodarskich nastąpił także spadek wydajności jednostkowych zwierząt gospodarskich. Jednak regres w tym zakresie został zahamowany w końcu lat 90. i już od tego czasu obserwuje się znaczący wzrost produktywności zwierząt gospodarskich (a szczególnie krów i trzody chlewnej). Przykładowo mleczność krów w 2007 r. była o 28%

wyższa niż w 1990 r. i o 55% wyższa niż w 2000 r., średniodobowe przyrosty tuczników zwiększyły się odpowiednio o 34% i 162%.

Tabela 2.11

Produktywność zwierząt gospodarskich w rolnictwie ogółem

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2005	2006	2007
Mleczność krów litrów/rok	2863	2204	2359	3487	3652	3665
Średniodobowe przyrosty wagi bydła, (w gramach)	431	259	255	392	401	416
Średniodobowe przyrosty wagi trzody, (w gramach)	229	117	120	281	294	307
Nieśność kur (sztuk jaj/rok)	214	171	213	274	271	275

Źródło: [16, 20].

W rezultacie, w latach dziewięćdziesiątych produkcja zwierzęca spadała jeszcze szybciej niż pogłowie zwierząt gospodarskich. W 2007 r. produkcja mięsa stanowiła 44% poziomu z 1990 r., mleka odpowiednio 50, a jaj 86. Oczywiście gwałtowny spadek produkcji zwierzęcej występował tylko w sektorze typowych przedsiębiorstw. W nowo powstałym sektorze gospodarstw farmerskich widoczny był stały wzrost we wszystkich kierunkach produkcji. Jednak udział tego sektora w produkcji zwierzęcej całego rolnictwa jest wciąż bardzo niewielki (w 2007 r. w produkcji mleka 0,8, mięsa 2,1 i jaj 0,4%).

Tabela 2.12

Produkcja zwierzęca według form gospodarowania

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2003	2005	2006	2007
ROLNICTWO OGÓŁEM							
Mleko (tys. ton)	24 508	17 274	12 658	13 661	13 714	13 287	12 262
Mięso (tys. ton)	4 358	2 294	1 663	1 725	1 597	1 732	1 912
Jaja (mln szt)	16 287	9 403	8 807	11 477	13 046	14 235	14 063
PRZEDSIĘBIORSTWA ROLNE							
Mleko (tys. ton)	18 634	9 443	3 669	2 680	2 582	2 454	2 178
Mięso (tys. ton)	3 099	1 107	438	530	588	736	919
Jaja (mln szt)	10 126	4 171	2 977	5 040	6 458	7 633	7 604
w tym: gospodarstwa farmerskie							
Mleko (tys. ton)	0	42	68	77	96	98	95
Mięso (tys. ton)	0	7	8	12	14	24	40
Jaja (mln szt)	0	10	7	10	19	51	60
GOSPODARSTWA LUDNOŚCI							
Mleko (tys. ton)	5 874	7 831	8 989	10 981	11 132	10 833	10 084
Mięso (tys. ton)	1 259	1 186	1 225	1 195	1 009	987	993
Jaja (mln szt)	6 161	5 233	5 831	6 437	6 588	6 602	6 458

Źródło: jak w wykresie 2.5.

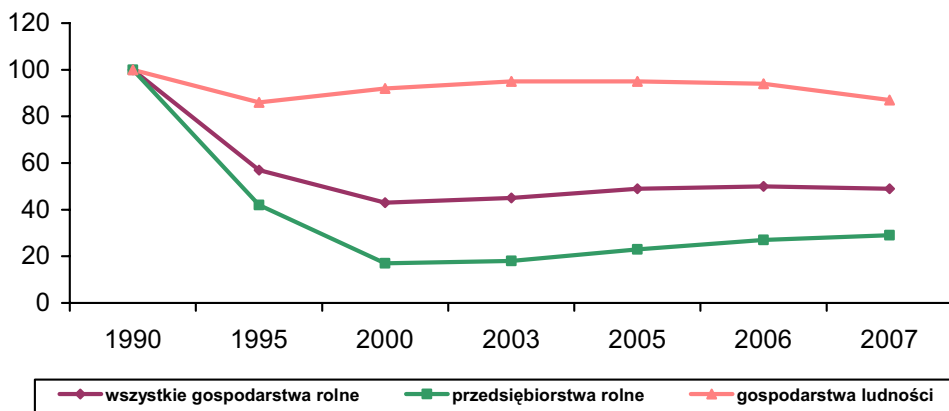
Jeśli chodzi o gospodarstwa przydomowe, to dynamika produkcji zwierzęcej była i jest znacznie zróżnicowana zarówno w czasie, jak i w poszczegól-

nych produktach. Produkcja mleka do początku XXI w. wykazywała tendencję wzrostową, a następnie weszła w okres stagnacji. Natomiast w przypadku pozostałych produktów – w produkcji mięsa można raczej mówić o jej spadku (w 2007 r. stanowiła 79% poziomu z 1990 r.), a w produkcji jaj o niewielkim wzroście (w 2007 r. produkcja o niecałe 5% wyższa niż w 1990 r.).

Bardziej wyraziście skalę spadku produkcji zwierzęcej na Ukrainie można ocenić, analizując zmiany w poziomie wartości tej produkcji w latach 1990-2007 w cenach porównywalnych. Wartość tej produkcji poczynając od 1990 r. gwałtownie spadała i minimum (43,3% poziomu z 1990 r.) osiągnęła w 2000 r. Od tego roku można mówić o niewielkim wzroście, do 49,2% poziomu z 1990 r. w 2007 i 2008 r. W sektorze przedsiębiorstw rolnych spadek ten był jeszcze głębszy: w 2000 r. 16,9%, a w 2008 r. 30,6% poziomu z 1990 r. W gospodarstwach ludności wartość produkcji zwierzęcej do połowy lat 90. stopniowo spadała (do poziomu nieco ponad 86% poziomu z 1990 r.), a następnie do 2002 r. rosła i osiągnęła poziom z 1990 r. Jednak od tego momentu ciągle spada i w 2007 r. kształtuje się na poziomie 87% poziomu z 1990 r. Jest to prawdopodobnie efekt poprawy dochodów ludności wiejskiej, pewnej poprawy rynku produktów rolno-spożywczych oraz ciągle bardzo niskiej rentowności produkcji zwierzęcej.

Wykres 2.10

Dynamika zmian produkcji zwierzęcej ogółem i według form gospodarowania w latach 1990-2007 (1990=100)

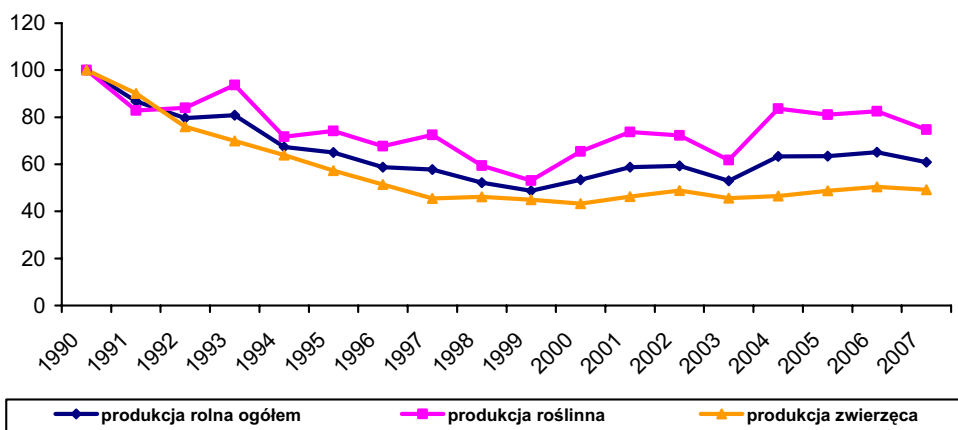
Źródło: jak w wykresie 2.5.

2.2.3. Zmiany w poziomie produkcji rolnej ogółem

Czynniki makroekonomiczne z lat 90. ubiegłego wieku nie sprzyjały rozwojowi produkcji rolnej na Ukrainie. Spadkowa tendencja produkcji rolnej była pochodną przede wszystkim zapaści w produkcji zwierzęcej.

Wykres 2.11

Dynamika zmian produkcji rolnej w latach 1990-2007 (1990=100)

Źródło: jak w wykresie 2.5.

W produkcji rolnej na Ukrainie w latach 1990-2007 można wyróżnić dwa okresy, tj. tendencję spadkową – do roku 1999 oraz tendencję wzrostową (z załamaniem w 2003 r.). W 1999 r. wartość produkcji rolnej (liczona w cenach stałych z 1990 r.) stanowiła niespełna połowę produkcji rolnej z 1990 r. Szybki spadek produkcji rolnej w tym okresie był wynikiem przede wszystkim załamania produkcji zwierzęcej, a także w mniejszym stopniu malejącej produkcji roślinnej, która podlegała większym wahaniom, niż produkcja zwierzęca. W 2002 r. produkcja rolna osiągnęła wartość 59,3% produkcji z 1990 r., by w 2003 r. obniżyć się o 6,3 p.p. W latach 2004-2007 produkcja rolna przekroczyła 60% produkcji z 1990 r.

2.3. Problemy wyżywienia ludności i bezpieczeństwa żywnościowego kraju

O wyżywieniu ludności decyduje nie tylko rolnictwo, ale również przemysł rolno-spożywczy. Przetwórstwem rolno-spożywczym na Ukrainie zajmuje się aktualnie ponad 22 tys. przedsiębiorstw, w których pracuje ponad milion osób. Udział przemysłu rolno-spożywczego stanowił w 2007 r. 14,3% ogólnej produkcji przemysłowej na Ukrainie [13]. Ważnymi gałęziami przetwórstwa spożywczego na Ukrainie są: przemysł cukrowniczy, spirytusowy, cukierniczy,

a także w ostatnich latach szybko rozwijające się i modernizujące przemysły: olejarski (tłuszczowy), mleczarski i mięsny. Produkcja olejarska w latach 2000-2007 wzrosła dwuipółkrotnie z 895 do 2 168 tys. ton. Jest to spowodowane z jednej strony wzrostem zainteresowania wykorzystaniem tłuszczu roślinnych do produkcji biopaliw, a z drugiej strony zmianą orientacji w konsumpcji tłuszczu (wzrost spożycia tłuszczu roślinnych w porównaniu do tłuszczu zwierzęcych).

Jednak kryzys w rolnictwie i przemyśle rolno-spożywczym, jaki wystąpił w tych branżach w latach 90. spowodował, że spożycie podstawowych produktów żywnościowych na Ukrainie w latach 1990-2000 spadło do niepokojąco niskiego poziomu, tj. poniżej wymaganych norm żywieniowych. Spożycie mięsa i produktów mięsnych spadło z 68,2 do 32,8 kg/osobę, mleka i produktów mlecznych z 373,2 do 199,1 kg, produktów zbożowych z 141,0 do 124,9 kg, cukru z 50 do 36,8 kg. Po 2000 r. sytuacja zaczęła się poprawiać i w 2007 r. spożycie mięsa i przetworów mięsnych na osobę wyniosło 45,7 kg, mleka i jego produktów – 224,6 kg, zaś produktów zbożowych zmniejszyło się do 115,8 kg. Spożycie podstawowych produktów żywnościowych, szczególnie pochodzenia zwierzęcego, jest nadal na niskim poziomie i jest silnie zróżnicowane. Jeżeli w 1990 r. stopień realizacji norm racjonalnego żywienia wynosił na Ukrainie dla mięsa i produktów mięsnych 82%, mleka i produktów mlecznych – 98%, owoców, winogron i jagód – 52%, to w 2007 r.: odpowiednio 46, 59 i 34%.

Tabela 2.13

Konsumpcja podstawowych produktów żywnościowych w kg/1 osobę

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2003	2005	2006	2007
Mięso i produkty mięsne	68,2	38,9	32,8	34,5	39,1	42,0	45,7
Mleko i produkty mleczarskie	373,2	243,6	199,1	226,4	225,6	234,7	224,6
Jaja	272	171	166	214	238	251	252
Produkty zbożowe	141	128,4	124,9	124,5	123,5	119,5	115,9
Ziemiaki	131,0	123,8	135,4	138,0	135,6	133,6	130,4
Warzywa	102,5	96,7	101,7	113,6	120,2	126,7	118,4
Owoce	47,4	33,4	29,3	33,0	37,1	34,8	42,1
Cukier	50,0	31,6	36,8	36,4	38,1	39,5	40,0
Oleje (tłuszcze roślinne)	11,6	8,2	9,4	11,3	13,5	13,6	14,3

Źródło: jak w wykresie 2.5.

Jak wskazują naukowcy ukraińscy, poziom zaopatrzenie ludności Ukrainy w żywność świadczy, że rozwiązanie tego problemu nie jest możliwe bez opracowania i wprowadzenia przez rząd specjalnego programu bezpieczeństwa żywnościowego i przywrócenia rolno-przemysłowej produkcji. W tych okoliczno-

ściach na Ukrainie wskazane jest zbudowanie na zasadach socjalnie zorientowanej i nadzorowanej przez Państwo polityki żywnościowej i ekonomicznej kraju. Głównym i strategicznym celem tej polityki w najbliższych latach powinno być osiągnięcie spożycia produktów żywnościowych na poziomie 1990 r. z dalszą poprawą struktury spożycia i podwyższenia jakości produkcji pochodzenia krajowego.

*
* * *

Podsumowując, można stwierdzić, że proces restrukturyzacji rolnictwa Ukrainy rozpoczęty w pierwszej połowie lat 90. nadal trwa. Zmiany, jakie dokonały się na przełomie wieków w ukraińskim rolnictwie i branży rolno-spożywczej dały początek mocno zaawansowanej prywatyzacji i restrukturyzacji sektora rolnego. Proces urynkowienia rolnictwa na Ukrainie spowodował powołanie do życia nowej formy gospodarowania, jaką jest prywatne farmerstwo. Jednak ten model gospodarowania nie sprawdził się na Ukrainie. Brak oczekiwanych rezultatów wynikał z nieobecności materialnego zabezpieczenia oraz innych warunków niezbędnych dla rozwoju ekonomicznego tej formy własności. Powstanie farmerstwa zrujnowało wielkie gospodarstwa rolnicze, które funkcjonowały wcześniej. Rozdrobnienie gospodarstw na Ukrainie, szczególnie w jej zachodniej części jest bardzo duże. Kolejnym problemem, wynikającym ze struktury agrarnej rolnictwa Ukrainy jest mała skala produkcji. Konsekwencją tego stanu rzeczy są drastycznie niskie dochody ludności rolniczej.

Rolnictwo Ukrainy jak nigdy wcześniej odczuwa deficyt środków finansowych. Ponad połowa przedsiębiorstw rolnych jest nierentowna, a drobne gospodarstwa farmerskie nie są w stanie zgromadzić odpowiednich środków finansowych niezbędnych do zorganizowania produkcji opartej na współczesnej technice i technologii. Nie ma też należytej infrastruktury rynkowej, a dodatkowo występujący dysparytet cen na produkty rolnictwa, przetwórstwa i przemysłu. System obsługi bankowej, kredytowanie i opodatkowanie nie są dostosowane do potrzeb rolnictwa i gospodarki Ukrainy. Należy jednak zaznaczyć, że wydajność z ha wszystkich upraw jest bardzo niska w porównaniu z plonami osiąganymi w UE czy w Polsce. Niski poziom plonów upraw rolniczych w większości przedsiębiorstw Ukrainy ma negatywny wpływ na rentowność produkcji roślinnej. W ostatnich latach dochody przynosiła jedynie produkcja zbóż i roślin oleistych. Natomiast produkcja buraków cukrowych, ziemniaków oraz owoców i warzyw była nieopłacalna. Podobnie jest z produkcją zwierzęcą, od 1995 r. jest nierentowna.

Literatura

1. *Agricultural Markets And Trade: Evidence And Perspective Of V4 Region And Its Neighbour – Ukraine*, proceedings of the papers from the International Scientific Workshop, Kiev, Ukraine, November 5-6, 2008, Nita 2008.
2. *Agri-Food Sector in the face of current challenges*, wyd. National University of Food Technologies (Ukraine), NSC Institute of Agrarian Economy UAAS (Ukraine), NRI Institute of Agricultural and Food Economics (Poland), Centre of Sociological Research (Ukraine), Kyiv - 2009.
3. Bilan J., *Uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego wsi w okręgu tarnopolskim* w raporcie PW 128/2008 „Przemiany strukturalne wsi i rolnictwa w wybranych krajach europejskich”, IERIGŻ-PIB, Warszawa 2008.
4. Bilan J., *Development considerations of socio-economic rural activation in Tarnopol district*, in publication no 128.1/2008 „The Structural Changes in the Rural Areas and Agriculture in the Selected European Countries”, IAFE-NRI, Warsaw 2008.
5. Chomczuk T., *Analiza komparatywna rolnictwa Ukrainy i Polski na tle państw Unii Europejskiej*, Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu – CCCXLIII (2002), Poznań 2002.
6. Czerewko G., *Dynamika i perspektywy rozwoju ukraińskich gospodarstw rolnych*, w raporcie PW 98/2008 „Dziś i jutro gospodarstw rolnych w krajach Centralnej i Wschodniej Europy”, IERIGŻ-PIB, Warszawa 2008.
7. Czerewko G., *Dynamics and development Prospects of Ukrainian Farms*, in publication no 98.1/2008 „Farms in Central and Eastern Europe – Today and Tomorrow”, IAFE-NRI, Warsaw 2008.
8. Czerewko G., *Rolnictwo Ukrainy w perspektywie integracji z UE*, Roczn. Naukowe, tom VIII-zeszyt 4, Seria 2007.
9. *Gospodarstwo rolne. Przemysł spożywczy. Obszary wiejskie* (w jęz. ukraińskim), red. T. Mostenska, B. Chmielewska, J. Bilan, M. Wigier, Państwowy Uniwersytet Technologii Żywności w Kijowie, IERiGŻ-PIB w Warszawie, Centrum Badań Socjologicznych w Tarnopolu, Kijów-Warszawa 2009.
10. „Journal of International Studies”, Scientific Papers Vol.2, No 1 2009, wyd. Foundation of International Studies (FIS), Centre of Sociological Research (CSR) Kyiv-Ternopil, 2009.
11. Misala J. (red. naukowa), *Rozwój współpracy gospodarczej Polski z nowymi krajami członkowskimi Unii Europejskiej oraz Rosją, Ukrainą i Białorusią*, wyd. Politechnika Radomska, Wydawnictwo, Radom 2007.
12. Musiał W. (red. naukowa), *Współczesne problemy rozwoju wsi i rolnictwa w Europie Środkowo-Wschodniej*, wyd. Wieś Jutra, Warszawa 2009.
13. Parchomets M., *Stan i tendencje rozwoju gospodarki Ukrainy*, w raporcie PW 104/2008 „Kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce i wybranych krajach europejskich (Ukraina, Francja, Holandia)”, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.

14. Panorama of Ukraine Agrarian Sector, Ministerstwo Rolnictwa i Polityki Agrarnej Ukrainy, Kijów 2007.
15. Zadura A. „Aktualne problemy rynku ziemi rolniczej w państwach europejskich” [w:] Rynek Ziemi Rolniczej Nr 12/2009, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.

Materialy statystyczne:

16. Agrarnyj sector Ukrainy. Rocznik statystyczny, Kijów 1997.
17. *Rocznik Statystyczny Ukrainy za rok 2007 i 2008*, Kijów 2008, 2009.
18. *Rocznik Statystyczny GUS, 2005, 2006, 2007, 2008*. GUS, Warszawa.
19. *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2005, 2006, 2007, 2008*, GUS, Warszawa.
20. *Statistical Yearbook 2007, Agriculture of Ukraine*, Kyiv 2008.
21. strona internetowa East European Consulting – www.eeconsulting.pl
22. strona internetowa www.ukrstat.gov.ua
23. strona internetowa Ministerstwa Gospodarki www.mg.gov.pl
24. strona internetowa Ambasady RP w Kijowie: www.kijow.polemb.net
25. strona internetowa Ministerstwa Rolnictwa i polityki Agrarnej Ukrainy www.minagro.gov.ua/

III. ROLNICTWO BIAŁORUSI

Na początku lat 90. Białoruś, podobnie jak pozostałe kraje Centralnej i Wschodniej Europy, stanęła przed problemem konieczności restrukturyzacji i modernizacji gospodarki narodowej, w tym w szczególności gospodarki żywnościowej. Białoruś, tak jak i pozostałe kraje, zadeklarowała rozpoczęcie procesu przechodzenia do gospodarki rynkowej. Jednak, w odróżnieniu od innych krajów tej części Europy, nie podjęła w rolnictwie radykalnych reform zmierzających do wprowadzenia w tym sektorze gospodarki narodowej reguł liberalnej gospodarki rynkowej. Jak podkreśla się w wielu białoruskich opracowaniach naukowych, odrzucono koncepcję radykalnych reform („terapii szokowej”), a przyjęto koncepcję stopniowej transformacji systemowej. W rezultacie zasadniczo do dnia dzisiejszego nie stworzono mechanizmów rynkowych w rolnictwie i nie odstąpiono od w znacznym stopniu dyrektywnego zarządzania przedsiębiorstwami rolnymi. Pod tym względem Białoruś jest zasadniczo wyjątkiem wśród krajów Wschodniej i Centralnej Europy.

Analiza stanu i perspektyw rozwoju gospodarki żywnościowej na Białorusi jest więc interesująca i pożądana nie tylko ze względu na to, że jest to nasz sąsiad i partner handlowy, ale także ze względu na porównanie społeczno-ekonomicznej efektywności przyjętych dróg dochodzenia do gospodarki rynkowej w sektorze gospodarki żywnościowej, a szczególnie w rolnictwie.

Analiza rozwoju rolnictwa Białorusi zostanie przeprowadzona w dwóch okresach: od roku 1990 do 2003 oraz w latach od 2004, a więc od roku poprzedzającego okres realizacji Państwowego Programu Odrodzenia i Rozwoju Wsi na lata 2005-2010, do 2008 r. włącznie.

3.1. Uwarunkowania rozwoju rolnictwa Białorusi

Na początku lat 90. Białoruś, tak jak inne kraje byłego Związku Radzieckiego, przyjęła kierunek na przejście od gospodarki nakazowo-rozdzielczej do gospodarki rynkowej. Po okresie kilkuletniej stagnacji, jeszcze w ramach Związku Radzieckiego, wyraźny kryzys społeczno-gospodarczy na Białorusi uwidocznił się w 1992 r. i przez kolejne kilka lat wyraźnie się pogłębiał. W latach 1990-1995 produkt krajowy brutto (PKB) Białorusi spadł o 35%²³, poziom spożycia o 37 %, akumulacji o 54%, a inwestycji aż o 61%. Mimo bardzo silnej presji na utrzymanie miejsc pracy, średnioroczna liczba zatrudnionych spadła

---

²³ Skala kryzysu na Białorusi była podobna jak w Rosji, ale znacznie niższa niż na Litwie, Łotwie i Ukrainie i nieco wyższa niż w Estonii. Według danych Rocznika Statystycznego GUS z 1996 r., poziom krajowego produktu brutto (PKB) w 1995 r. stanowił na Białorusi 61% poziomu z 1990 r., w Rosji 62%, na Litwie 38%, Ukrainie 44%, Łotwie 49%, i w Estonii 71%. W Polsce w tym okresie produkt krajowy brutto wzrósł o 12%.

o ponad 14% [22] i pojawił się problem bezrobocia. Białoruś ogarnęła hiperinflacja. W 1995 r. wskaźnik cen towarów i usług, przyjmując poziom w 1990 r. za 100, wyniósł 5033622, a cen żywności 6204996.

Tabela 3.1

Dynamika zmian podstawowych społeczno-ekonomicznych wskaźników stanu gospodarki Białorusi w latach 1990-2008

Wyszczególnienie	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Produkt krajowy brutto, 1990 = 100	65	89	128	140	152	168
Poziom spożycia, 1990 = 100	63	94	146	161	178	.
Poziom akumulacji, 1990 = 100	46	58	107	141	161	.
Poziom inwestycji, 1990 = 100	39	52	93	123	143	176
Wskaźnik cen towarów i usług*	5033622	4714	384	107,2	108,4	.
w tym cen żywności	6204996	4541	358	106,1	109,8	.
Przyrost naturalny ludności, tys.	-32,6	-41,2	-51,4	-41,7	-29,4	-26,0
Średnioroczna liczba pracujących, tys.	4410	4417	4350	4402	4477	4594
Liczba bezrobotnych,** tys.	131	96	68	52	44	37

*dla 1995 r. –1990 r. =100; dla 2000 r. 1995 r. =100; dla 2005 r. –2000 r. =100; dla lat 2006-2008 rok poprzedni =100; ** zarejestrowanych na koniec roku

Źródło: [15, 16, 17, 18, 22, 23, 24].

Wychodzenie z głębokiego kryzysu gospodarczego rozpoczęło się na Białorusi na początku drugiej połowy lat 90. Jeśli jeszcze w 1995 r. produkt krajowy brutto (PKB) zmniejszył się o 10%, to już w 1996 r. wzrósł o 3%. W okresie lat 1996-2000 PKB wzrósł o 36%²⁴. Jednak mimo tego jeszcze w 2000 r. PKB stanowił tylko 89% PKB z 1990 r. Kolejne lata to dalsze przyspieszenie rozwoju gospodarki Białorusi. W latach 2001-2008 PKB wzrósł w porównaniu do poziomu z 2000 r. o 88,4% i osiągnął poziom o 68% wyższy niż w 1990 r.²⁵.

W całym tym okresie w gospodarce Białorusi przy słabo rozwiniętym systemie rynkowym, w gospodarce w znacznym stopniu sterowanej centralnie, priorytetem było niedopuszczenie do wysokiego bezrobocia (utrzymywanie wysokiego zatrudnienia) i ochrona poziomu spożycia. W rezultacie w okresie tym zatrudnienie nieco rosło, a bezrobocie i tak bardzo niskie nieco się obniżało. Dynamika spożycia aż do 2003 r. była zdecydowanie wyższa niż dynamika akumulacji i inwestycji. W rezultacie już w 2000 r. poziom spożycia był niższy tylko o 6% niż w 1990 r. podczas gdy poziom akumulacji był niższy odpowiednio o 42%, a poziom inwestycji w średni trwał niższy o 48%. Większy nacisk na akumulację i inwestycje uwidocznił się od 2003 r. W latach 2003-2007,

²⁴ W tym okresie wzrost PKB na Białorusi (o 36%) był wyższy niż w Estonii (wzrost o 27%), Łotwie (26%), Litwie (18%), Rosji (8%) i na Ukrainie (spadek o 9%). W tym okresie PKB w Polsce wzrósł o 29%.

²⁵ W latach 2000-2007 PKB na Białorusi wzrósł o 71%, na Litwie także o 71%, Łotwie o 83%, Estonii o 77%, Rosji o 56%, Ukrainie o 67%. W Polsce w tym okresie PKB wzrósł o 32%.

przyjmując 2000 r. za 100, wskaźnik poziomu akumulacji wyniósł 277, podczas gdy wskaźnik spożycia 163²⁶. W rezultacie w 2007 r. poziom spożycia przekroczył o 78% poziom z 1990 r., a akumulacji odpowiednio o 61%.

W całym okresie wychodzenia z kryzysu stopniowo malał także poziom inflacji. Jednak jej poziom wciąż był bardzo wysoki. W latach 1996-2000 ceny produktów i usług wzrosły ponad 47-krotnie, w tym ceny żywności ponad 45-krotnie, natomiast w latach 2001-2007 odpowiednio 4,5 i 4,2 razy. W końcowych latach tego okresu poziom inflacji obniżył się do 7-8%.

W okresie głębokiego kryzysu gospodarczego w szczególnie trudnej sytuacji znalazło się rolnictwo. Podobnie jak w innych krajach „proradzieckich”, rolnictwo białoruskie okazało się bardzo słabym sektorem w konkurencji z innymi sektorami gospodarki narodowej, a w szczególności z przemysłem i budownictwem. Przy tym rolnictwo Białorusi szczególnie silnie odczuło zerwanie więzi kooperacyjnych ukształtowanych w byłym Związku Radzieckim ze względu na sformowane na bazie tych więzi poziom i strukturę produkcji rolnej. Do rozpadu ZSSR rolnictwo Białorusi było ukierunkowane przede wszystkim na wysoką produkcję towarową ziemniaków oraz mięsa (głównie wieprzowiny) i mleka w znacznym stopniu w oparciu o pasze treściwe (przede wszystkim zboże paszowe) z zewnątrz republiki. Świadczą o tym dane o produkcji i spożyciu podstawowych produktów rolnych w przeliczeniu na 1 mieszkańca w 1990 r.

Tabela 3.2

Produkcja i spożycie podstawowych produktów rolnych na Białorusi na tle głównych krajów byłego Związku Radzieckiego w 1990 r.

Produkty	Białoruś		Rosja		Ukraina		Kazachstan	
	a	b	a	b	a	b	a	b
zboża	690	127	787	119	983	141	1702	148
ziemniaki	843	171	208	106	322	131	139	85
mięso*	116	76	68	75	84	68	93	73
mleko**	732	428	376	386	472	373	337	311
jaja	359	325	320	297	314	272	250	222

a) produkcja w kg; b) spożycie w kg;

*spożycie mięsa wraz z sadłem i podrobami; **wraz z przetworami i masłem w przeliczeniu na mleko

Źródło: [22].

Od początku lat 90., w warunkach galopującej inflacji, ceny na produkty rolne, mimo utrzymywania na nie cen urzędowych, rosły znacznie wolniej niż ceny środków produkcji. W rezultacie rentowność produkcji rolnej, szczególnie zwierzęcej, szybko spadała. Jeśli rentowność sprzedanej produkcji rolnej

²⁶ Przeliczenie na podstawie [16, 17, 18].

w przedsiębiorstwach rolnych (w restrukturyzowanych kołchozach i sowchozach) w 1990 r. wynosiła 46,4% to w 1995 r. – 17,7%, w 2000 r. – 5%, a w 2001 i 2002 r. była nawet ujemna.

W rezultacie jeśli w 1990 r. tylko nieliczne przedsiębiorstwa rolne (0,3% ogółu) wykazywały stratę, to już w 1995 r. takich przedsiębiorstw było 15,4%, w 2000 r. prawie połowa, a latach 2001-2002 około 2/3. Wzrost udziału przedsiębiorstw ze stratami w rolnictwie był znacznie wyższy niż w przemyśle, mimo że w przedsiębiorstwach rolnych spadek średnich płac był znacznie wyższy niż w przedsiębiorstwach przemysłowych. Jeśli w 1990 r. płace w przedsiębiorstwach rolnych stanowiły 89% płac w przedsiębiorstwach przemysłowych, to w 1995 r. 54%, a w 2000 r. 52%.

Tabela 3.3

Wybrane wskaźniki obrazujące uwarunkowania rozwoju produkcji rolnej na Białorusi

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2004	2005	2006	2007	2008
Rentowność produkcji rolnej*	46,4	17,7	5,0	4,7	4,0	0,1	-0,04	5,5
- roślinnej	58,3	55,4	47,3	19,4	6,4	-4,2	4,1	20,6
- zwierzęcej	42,3	7,9	-8,8	0,6	3,4	1,2	-1,1	1,9
Przedsiębiorstwa rolne ze stratami** %	0,3	15,4	48,7	16,0	0,7	1,4	2,0	1,2
Płace w rolnictwie*** %	99,3	62,0	61,5	56,2	60,0	61,0	60,5	63,8
Inwestycje w rolnictwie 1990 = 100	100	12	12	22,8	42,8	61,1	60,8	78,2
Ludność wiejska mln osób****	3,38	3,24	2,98	2,74	2,69	2,64	2,58	2,52
- udział w ludności ogółem %	33,2	31,9	29,8	28,0	27,6	27,2	26,6	26,1
- w wieku zdolnym do pracy %*****	46,3	45,3	47,3	51,0	51,9	52,7	53,3	53,8
Pracujący w rolnictwie, tys.	985	843	625	463	457	448	442	435
- udział w pracujących ogółem	19,1	19,1	14,1	10,7	10,5	10,2	9,9	9,4

* rentowność sprzedanej produkcji rolnej w przedsiębiorstwach rolnych; **Udział przedsiębiorstw rolnych wśród przedsiębiorstw rolnych ogółem, od 2004 r. kategoria „przedsiębiorstwa rolne” obejmuje także przedsiębiorstwa obsługi rolnictwa - w 2000 r. w tak ujętej kategorii przedsiębiorstw odsetek przedsiębiorstw ze stratami wynosił 41,8; *** % płac średnich płac w całej gospodarce, ****na koniec roku, *****mężczyźni w wieku 16 do 60, kobiety 16 do 55 lat, % ogółu ludności wiejskiej
Źródło: [22, 23, 24].

W tej sytuacji dynamika pogarszania się sytuacji materialnej ludności wiejskiej, w tym w szczególności rolniczej, była znacznie wyższa niż ludności ogółem. Prowadziło to do nasilenia się ucieczki ludności, szczególnie młodszej, do miast. Udział ludności wiejskiej, w zmniejszającej się ludności ogółem, obniżył się z 33,2% na koniec 1991 r. do 31,9% na koniec 1996 r. i do 28,9% w 2000 r. Przy tym początkowo w strukturze ludności wiejskiej nasiliła się także tendencja do zmniejszania się udziału osób w wieku produkcyjnym, a wzrostu w wieku emerytalnym.

Z kolei pogarszająca się sytuacja finansowa przedsiębiorstw rolnych oraz bardzo trudna sytuacja budżetowa kraju powodowała gwałtowne obniżanie się

poziomu inwestycji w środki trwałe w rolnictwie. Ponadto skala tego obniżenia była znacznie większa niż w całej gospodarce, a w szczególności niż w przemyśle. W 1995 r. inwestycje w rolnictwie stanowiły tylko 12% (w 1997 r. tylko 10%) poziomu z 1990 r., podczas gdy w całej gospodarce 39%, a w przemyśle 61%. W rezultacie zarysowała się bardzo silna tendencja wzrostu poziomu zużycia środków trwałych w rolnictwie. W latach 1990-1995 poziom ten dla ogółu środków trwałych wzrósł z 20,8 do 38,6%, w tym dla maszyn i urządzeń do 58%, a dla środków transportu do 51%²⁷.

Mimo że Białoruś nie podjęła radykalnej prywatyzacji swojego rolnictwa (na przykład na wzór Ukrainy lub Litwy) to jednak od początku lat 90. były podejmowane działania zmierzające do tworzenia korzystniejszych warunków rozwoju sektora prywatnego w rolnictwie oraz do restrukturyzacji sektora przedsiębiorstw rolnych (kolchozy i sowchozy)²⁸. Działania te w sytuacji spadku produkcji rolnej w przedsiębiorstwach rolnych, i w konsekwencji destabilizacji rynku żywności, tworzyły przesłanki do przemian w strukturze własnościowej i prawno-organizacyjnej producentów rolnych. Przede wszystkim zarysowała się wyraźnie tendencja wzrostu roli i znaczenia, mającego już ugruntowaną pozycję w rolnictwie Białorusi, sektora osobistych pomocniczych gospodarstw ludności (zwanych dalej gospodarstwami przydomowymi). W 1991 r. stworzono także prawne podstawy rozwoju gospodarstw chłopskich (farmerskich), zwanych dalej farmerskimi²⁹. Jednak rozwój sektora gospodarstw farmerskich przebiegał z dużymi trudnościami, tak obiektywnymi, jak i subiektywnymi³⁰. W latach 1991-2007 zarejestrowano 5796 tego typu gospodarstw, z których aż prawie 2/3 zaprzestało działalności. Jednak mimo dużych trudności sektor gospodarstw far-

---

²⁷ Sielskoje choziajstwo Respubliki Białoruś, Mińsk 2004, str. 20-21, 33-35, 47 oraz 170-171. Oczywiście trzeba tu mieć na uwadze fakt ogromnego przesylenia ilościowego maszynami i urządzeniami rolniczymi w poprzedzającym okresie, wynikającego ze słabej ich jakości oraz z wielkiej niedbałości o ich sprawność techniczną. Na przykład w 1990 r. w przedsiębiorstwach rolnych (kolchozach i sowchozach) na jeden traktor przypadało 49 ha gruntów ornych, a na 1 kombajn zbożowy 85 ha zasiewów roślin, które mogą być zbierane tymi kombajnami. Te wielkości przy nowoczesnych i sprawnych maszynach powinny być kilkakrotnie większe.

²⁸ W 1991 r. weszły w życie trzy ważne dokumenty: pierwszy dotyczący gospodarki ziemią („O prowadzeniu ziemielnej reformy w republiki”), drugi dotyczący możliwości tworzenia gospodarstw farmerskich („O krestianskom (fiermierskom) choziajstwie”) i trzeci o płacnościach za użytkowanie ziemi („O płacieżach za ziemliu”). Natomiast w 1993 r. wszedł w życie kolejny ważny dokument dający prawo ludności do posiadania działek rolnych („O prawie sobstwiennosti na ziemlu”). W 1995 r. ogłoszony został dekret Prezydenta Białorusi „O mierzach po dalniejszemu razwitiu sielskochoziajstwiennogo proizwodstwa” i kolejno realizowane były programy restrukturyzacji i modernizacji gospodarki żywnościowej: „Gosudarstwiennaja programma reformirowanija APK (1996-2000)” i „Programma sowierszenstwowanija agropromyszlennogo kompleksa (2001-2005 gody)”.

²⁹ Już w 1990 r. prowadziło działalność 35 prywatnych gospodarstw rolnych, których nazywano wolnymi dzierżawcami. W 1991 r. takich gospodarstw było 84.

³⁰ W 2005 r. przyjęta została uchwała „O wniesieniu izmieniений i dopolnienij w niekatoryje zakonodatielnyje akty Respubliki Białoruś po woprosom prawowego położenia krestijanskogo (fiermierskiego) choziajstwa”. W związku z powyższym dekret „O krestijanskome (fiermierskome) choziajstwie” w nowej redakcji zaczął obowiązywać od początku 2006 r.

merskich powoli rozwija się i umacnia. Na początku 2008 r. liczba tych gospodarstw wynosiła 2106, a na początku 2009 r. 2102.

W tych warunkach zarysował się w pierwszej połowie lat 90-tych także dosyć dynamiczny proces przesuwania się środków produkcji, w tym przede wszystkim użytków rolnych oraz produkcji rolnej do sektora gospodarstw osób fizycznych (gospodarstwa przydomowe i gospodarstwa farmerskie). Udział tych gospodarstw w użytkowaniu ziemi rolniczej w latach 1990-1995, a więc w okresie głębokiego kryzysu wzrósł z 6,4% do 16,5%. Jednak już w okresie wychodzenia z kryzysu (lata 1996-2004) proces przepływu ziemi rolnej został zahamowany, a w okresie ożywienia w rozwoju przedsiębiorstw rolnych zarysowała się nawet tendencja odpływu ziemi rolnej z tych gospodarstw. Jest to przede wszystkim rezultat tego, że w warunkach normalizowania się procesu rozwoju rolnictwa i działalności przedsiębiorstw rolnych oraz poprawy sytuacji w zakresie zaopatrzenia w produkty żywnościowe, gospodarstwa przydomowe, a nawet część gospodarstw farmerskich, dysponując znacznie gorszym wyposażeniem technicznym oraz użytkując z reguły gorsze jakościowo użytki rolne, nie jest w stanie, bez znaczącej pomocy państwa, wytrzymać konkurencji z przedsiębiorstwami rolnymi.

Tabela 3.4

Zmiany w strukturze użytkowania ziemi rolnej według form gospodarowania w latach 1990-2004 (dane na koniec roku)

Wyszczególnienie	Lata, użytki rolne w tys. ha							
	1990	1995	2000	2004	2005	2006	2007	2008
Ogółem	9330	9273	9142	8851	8860	8822	8787	8773
w przedsiębiorstwach	8728	7753	7674	7422	7485	7527	7584	7635
% ogółu	93,5	83,6	82,9	83,8	84,5	85,3	86,3	87,0
w gospodarstwach ludności	601	1467	1396	1280	1245	1175	1095	1035
% ogółu	6,4	15,8	15,3	14,1	14,0	13,3	12,5	11,8
w gospodarstwach farmerskich	1	53	72	149	131	120	108	103
% ogółu	0,0	0,6	0,8	1,6	1,5	1,4	1,2	1,2

Uwaga: nie sumuje się do 100% ze względu na występowanie innych, poza wymienionymi w tabeli, form gospodarowania.

Źródło: [22, 24].

W okresie tym postępowała także stopniowa restrukturyzacja sowchozów i kołchozów. Kołchozy były przekształcane w produkcyjne kooperatywy, a sowchozy w różnego rodzaju spółki (spółki akcyjne otwarte i zamknięte, spółki z ograniczoną odpowiedzialnością oraz spółki z dodatkowymi zadaniami) i przedsiębiorstwa tzw. unitarne³¹ podporządkowania centralnego, wojewódzkiego i powiatowego. Jednak jeszcze w 2000 r. w strukturze prawno-

³¹ Przedsiębiorstwa niebędące właścicielem zarządzanego majątku.

-organizacyjnej wielkotowarowych gospodarstw rolnych zdecydowanie przeważały kolchozy i sowchozy starego typu. Natomiast już w 2005 r. przeważały produkcyjne kooperatywy (zrestrukturyzowane kolchozy) oraz przedsiębiorstwa unitarne. Według danych na koniec 2008 r., 1851 przedsiębiorstw (gospodarstw) rolnych osób prawnych funkcjonowało w następujących formach prawno-organizacyjnych:

- 835 – produkcyjne kooperatywy (spółdzielnie);
- 680 – unitarne przedsiębiorstwa w większości podporządkowane władzom powiatowym;
- 336 – spółki, w tym: 186 – spółki akcyjne, 120 – spółki z o.o., 30 – spółki z dodatkowymi zadaniami.

3.2. Produkcja rolna na Białorusi w latach 1990-2003

Analizując dynamikę produkcji rolnej, należy zwrócić uwagę przede wszystkim na fakt, że Białoruś, chociaż dysponuje w stosunku do liczby ludności znacznym obszarem użytków rolnych (na 1 mieszkańca przypada około 0,9 ha UR), to jednak jakość tych użytków jest bardzo niska. Uzyskiwanie nawet średniej wydajności roślin nie jest możliwe bez wysokiego nawożenia organicznego (obornik, torf, kompost itp.). W związku z powyższym do rozpadu Związku Radzieckiego rolnictwo Białorusi, w ramach funkcjonującego wówczas podziału pracy między republikami, specjalizowało się przede wszystkim w produkcji mięsa i mleka oraz ziemniaków konsumpcyjnych.

W rezultacie w strukturze produkcji rolnej Białorusi zdecydowanie dominowała produkcja zwierzęca. Jeszcze w 1990 r. produkcja zwierzęca w kolchozach i sowchozach stanowiła prawie 67%, a produkcja roślinna nieco ponad 33% ogółu produkcji rolnej w tych gospodarstwach. Także w gospodarstwach ludności udział produkcji zwierzęcej w produkcji ogółem, w warunkach łatwego dostępu do pasz był wysoki i wynosił 55%.

3.2.1. Dynamika produkcji zwierzęcej

Zerwanie więzi kooperacyjnych po rozpadzie Związku Radzieckiego oraz skutki pogłębiającego się kryzysu gospodarczego dotknęły więc przede wszystkim produkcję zwierzęcą. Pogłowie bydła, w tym krów mlecznych, oraz trzody chlewnej zaczęło szybko spadać. Przy tym w początkowym okresie zaznaczył się także spadek produktywności zwierząt gospodarskich (spadek mleczości krów oraz spadek dobowego przyrostu wagi opasów i tuczników) – tab. 5. Szczególnie silny spadek produktywności przy jednoczesnym wzroście nakładów pracy, pasz i nośników energii dotyczył przedsiębiorstw. Można tu wskazać na fakt, że jeśli w 1990 r. wydajność mleczna krów w przedsiębior-

stwach rolnych była o 22% wyższa, to już w 1995 r. o prawie 20%, a w 2000 r. o 27% niższa niż w gospodarstwach prywatnych. Wynikało to w znacznym stopniu z prób utrzymania pogłowia przy trudnościach w zakresie zabezpieczenia bazy paszowej tak w sensie ilościowym, jak i jakościowym przy równoczesnym rozregulowaniu mechanizmu zachęt do wydajnej i rzetelnej pracy pracowników ferm.

Tabela 3.5

Pogłowie i produktywność podstawowych zwierząt gospodarskich oraz produkcja mleka i mięsa w latach 1990-2003

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2003
Pogłowie krów tys.	2439	2180	1885	1716
- w przedsiębiorstwach (w %)	72	66	66	70
Mleczność krów kg/rok	3058	2339	2413	2815
Pogłowie trzody chlewnej	5204	4005	3566	3329
- w przedsiębiorstwach (w %)	71	61	62	66
Dobowe przyrosty tuczników*	388	295	373	407**
Produkcja mleka (w tys. ton)	7457	5070	4490	4683
Produkcja mięsa (w tys. ton***)	1181	657	598	605

* w przedsiębiorstwach; ** w 2002 r.; *** wszystkich zwierząt gospodarskich i drobiu w wadze pobojoywej

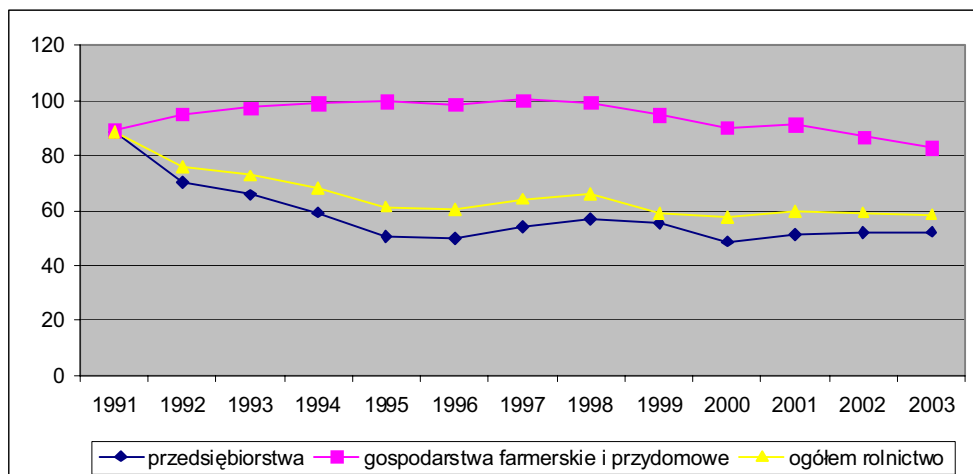
Źródło: jak w tabeli 3.3.

W przedstawionej sytuacji już w 1991 r. nastąpiło gwałtowne załamanie produkcji zwierzęcej zarówno w sektorze przedsiębiorstw (w cenach stałych spadek w stosunku do 1990 r. o 11,6%), jak i w gospodarstwach przydomowych (odpowiednio o 10,8%). Oczywiście tak duży spadek produkcji zwierzęcej był także w znacznym stopniu efektem, wskazywanego wyżej, zbyt wysokiego poziomu rozwoju produkcji zwierzęcej, szczególnie trzody chlewnej i drobiu, w stosunku do możliwości produkcji pasz własnych.

Jednak w kolejnych latach w sektorze prywatnym zarysował się wyraźny wzrost produkcji zwierzęcej, który trwał zasadniczo do 1995 r., w którym to roku produkcja w tym sektorze osiągnęła prawie poziom 1990 r. Po tym roku do 1998 r. w sektorze tym poziom produkcji zwierzęcej był stabilny i utrzymywał się zasadniczo na poziomie 1990 r., a następnie zaczął spadać i w 2003 r., stanowił około 80% poziomu z 1990 r. Jednak biorąc pod uwagę, że już w latach 1990-1995 w sektorze tym areał użytkowanych gruntów rolnych wzrósł z 0,6 do prawie 1,5 mln ha, a więc 2,5-krotnie i chociaż w następnych latach nieco zmalał (do 1,16 mln ha), to należy stwierdzić zdecydowany spadek produkcji zwierzęcej w przeliczeniu na 1 ha UR. Natomiast w sektorze przedsiębiorstw spadek produkcji zwierzęcej widoczny był aż do 1996 r., w którym to roku poziom tej produkcji stanowił nieco mniej niż 50% poziomu z 1990 r. W następnych latach w sektorze tym, po krótkotrwałym niewielkim wzroście, poziom produkcji

zwierzęcej w latach 2002-2003 ustabilizował się na poziomie 52-53% produkcji z 1990 r.

Wykres 3.1 Dynamika produkcji zwierzęcej (1990=100)

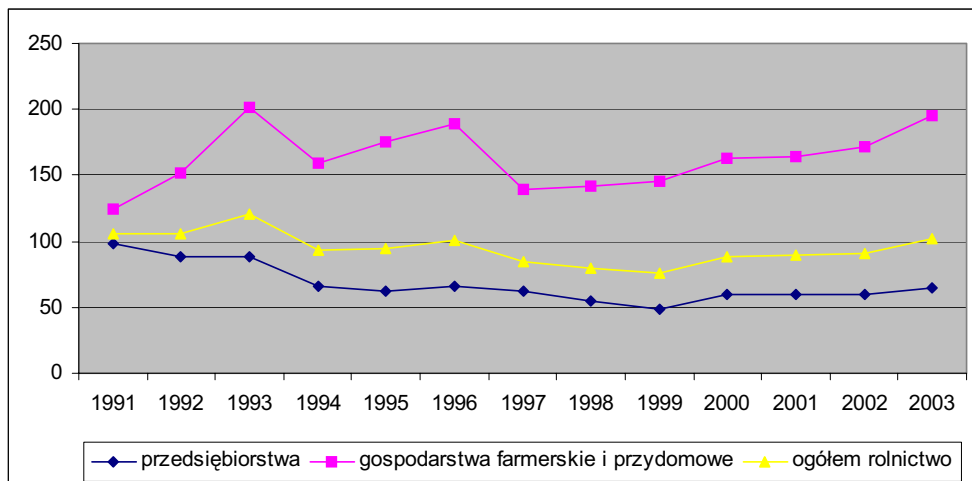

Źródło: jak w tab. 3.3.

3.2.2. Dynamika produkcji roślinnej

Produkcja roślinna, która nie była tak skoncentrowana i nie była tak zależna od rozpadających się więzi kooperacyjnych po rozpadzie Związku Radzieckiego, zanotowała zdecydowanie mniejsze załamanie niż produkcja zwierzęca. Należy przy tym zauważyć, że na wyniki w produkcji roślinnej w znacznym stopniu wpływają warunki klimatyczne oraz w krótkim okresie wcześniej poczynione nakłady na poprawę produktywności ziemi. W rezultacie mimo bardzo dużego załamania nawożenia organicznego (wskutek znacznego ograniczenia pogłowia zwierząt gospodarskich) i mineralnego (w latach 1990-1995 spadek w przedsiębiorstwach z 233 do 66 kg NPK/ha UR) oraz gwałtownego ograniczenia poprawy żyzności gleb innymi metodami (np. stosowania użyźniania gleb torfem lub kompostem), początkowo zbiory podstawowych roślin uprawnych nie tylko nie spadły, ale nawet rosły nieznacznie. Gwałtowny spadek rozpoczął się dopiero od 1994 r. i zakończył się zasadniczo w końcu lat 90. W rezultacie jeszcze w 1993 r. produkcja roślinna była znacznie wyższa, w 1995 r. tylko niewiele niższa niż w 1990 r., a w 1996 r. była na poziomie 1990 r. (rys. 3.2). Był to przede wszystkim rezultat dużego, bo aż prawie 1,9-krotnego, wzrostu w tym okresie produkcji roślinnej w gospodarstwach prywatnych i około 40% spadku w przedsiębiorstwach. Należy jednak odnotować, że w tym samym okresie powierzchnia gruntów rolnych w użytkowaniu sektora prywatnego wzrosła około 2,5-krotnie, a powierzchnia zasiewów 2,1-krotnie.

Wykres 3.2 Dynamika produkcji roślinnej (1990=100)

Źródło: jak w tab. 3.3.

Tabela 3.6

Zbiory i plony podstawowych roślin uprawnych w tys. ton i dt/ha

Wyszczególnienie	1990	1993	1995	2000	2003
Zboże tys. ton	7035	7508	5502	4856	5449
- przedsiębiorstwa %	99	94	93	91	88
Plony zbóż dt/ha	27,2	28,2	21,1	19,4	24,2
Ziemniaki tys. ton	8590	11644	9504	8718	8649
- przedsiębiorstwa %	46	25	13	12	9
Plony ziemniaków dt/ha	138	158	132	134	164
Buraki cukrowe tys. ton	1479	1569	1172	1474	1920
- przedsiębiorstwa %	100	99,6	99,6	98,9	98,6
Plony buraków dt/ha	321	285	218	292	275

Źródło: jak w tab. 3.3.

Stabilny wzrost produkcji rolnej w sektorze prywatnym rozpoczął od 1998 r. (po trudnym do objaśnienia dużym spadku w 1997 r.), a w sektorze przedsiębiorstw od 2000 r. Na koniec analizowanego okresu, to jest w 2003 r. poziom produkcji roślinnej, przyjmując 1990 r. za 100, w sektorze prywatnym wyniósł 196, a w sektorze przedsiębiorstw 65.

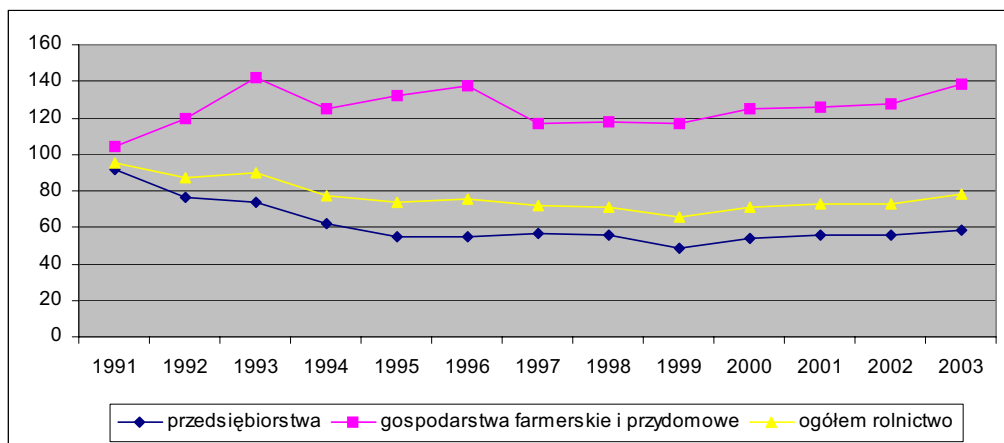
3.2.3. Dynamika produkcji rolnej ogółem

W przedstawionej sytuacji w produkcji roślinnej i zwierzęcej produkcja rolna ogółem, poczynając od 1990 r. aż do 1995 r., wyraźnie spadała. W kolejnych latach, abstrahując od szczególnie niekorzystnego 1999 r., można mówić

o okresie stagnacji i dopiero lata od 2000 r. można oceniać jako okres stopniowego wychodzenia rolnictwa z kryzysu.

Należy jednak odnotować, że wyżej wskazany obraz zmian był efektem różnej dynamiki produkcji rolnej w sektorze gospodarstw prywatnych (gospodarstwa przydomowe i farmerskie) i w sektorze przedsiębiorstw. W sektorze prywatnym, właśnie w okresie bardzo głębokiego spadku produkcji rolnej w przedsiębiorstwach, aż do 1996 r. widoczny jest, w porównaniu do 1990 r., bardzo wysoki wzrost poziomu produkcji. W kolejnych latach po załamaniu się produkcji w tym sektorze w 1997 r. widoczny jest już tylko powolny jej wzrost. Natomiast w przedsiębiorstwach rolnych bardzo głęboki spadek produkcji rolnej widoczny jest do 1995 r., a kolejne lata, aż do 2003 r. włącznie, można ocenić jako okres stagnacji produkcji rolnej. W rezultacie jeszcze w 2003 r. poziom produkcji rolnej ogółem na Białorusi był o 22% niższy niż w 1990 r., z tym że w sektorze przedsiębiorstw (jednostkach osób prawnych) był niższy o prawie 42%, podczas gdy w sektorze prywatnym wyższy o prawie 39%.

Wykres 3.3 Dynamika produkcji rolnej (1990=100)

Źródło: jak w tab. 3.3.

W rezultacie znacznie większego załamania się w omawianym okresie produkcji zwierzęcej (w 2003 r. poziom niższy niż w 1990 r. o ponad 41%) niż roślinnej (odpowiednio wzrost o 2,2%) zmieniła się także struktura produkcji rolnej. Jeśli, jak wskazywano już wyżej, w 1990 r. produkcja zwierzęca w strukturze produkcji ogółem stanowiła 64%, to już w 1995 r. 43%, a w 2003 r. nieco ponad 39%.

Głęboki kryzys w produkcji rolnej w I połowie lat 90-tych, a następnie bardzo powolne, długotrwałe wychodzenie z tego kryzysu miały bardzo niekorzystny wpływ na zaopatrzenie ludności w produkty żywnościowe. Spożycie

podstawowych produktów rolnych na Białorusi uległo gwałtownemu załamaniu w I połowie lat 90., a następnie dla większości produktów ustabilizowało się na niskim poziomie. Szczególnie duży spadek spożycia nastąpił w produktach pochodzenia zwierzęcego, a przede wszystkim tak ważnego produktu jak mleko.

Tabela 3.7

Dynamika spożycia podstawowych produktów żywnościowych na Białorusi w latach 1990-2003

Produkty	Rok				Norma spożycia	Spożycie w % normy
	1990	1995	2000	2003		
Zbożowe	127	121	110	97	105	92,4
Ziemniaki	171	182	174	172	170	101,2
Mięso	76	58	59	58	80	72,5
Mleko	428	367	295	265	393	67,4
Jaja	325	297	224	224	294	76,2
Warzywa		82	93	107	124	86,3

Źródło: [22, 23].

Przedstawiona sytuacja zaistniała przy pogorszeniu się, w ostatnich latach omawianego okresu, salda obrotów zagranicznych wieprzowiną, podstawowego mięsa spożywanego na Białorusi. Import wieprzowiny wzrósł z 5,1 tys. ton w 2000 r. do 33,8 tys. ton w 2003 r. i 35,8 tys. ton w 2004 r. przy utrzymywaniu się eksportu na prawie niezmiennym poziomie (1990 r. 14,4 tys. ton; 2003 r. 13,6 tys. ton; 2004 r. 14,7 tys. ton). Bardzo dynamicznie zaczął rosnąć także import gotowych wyrobów mięsnych i konserw: z 1,0 tys. ton w 2000 r. do 7,3 tys. ton w 2003 r. i 8,2 tys. ton w 2004 r. Gwałtownie zmalał także bardzo wysoki dotychczas eksport jaj (w 2000 r. 908, a w 2004 r. 531 mln sztuk). Natomiast w latach 2000-2004 zdecydowanie poprawiło się saldo obrotów zagranicznych mięsem wołowym (dodatnie saldo wzrosło z 4,2 do 41,3 tys. ton) i drobiowym (w 2000 r. saldo ujemne 14,8 tys. ton, a w 2004 r. saldo dodatnie 7,2 tys. ton) oraz mlekiem i wyrobami mlecznymi (w 2000 r. saldo ujemne 22,8 tys. ton, a w 2004 r. saldo dodatnie 73,6 tys. ton).

Wyżej przedstawiona bardzo słaba dynamika wzrostu produkcji rolnej, szczególnie w przedsiębiorstwach (zrestrukturyzowanych kołchozach i sowchozach) będących wciąż podstawowym sektorem białoruskiego rolnictwa, a także brak zdecydowanej poprawy w zaopatrzeniu ludności w żywność spowodowała, że władze centralne Białorusi zdecydowały się na podjęcie działań mających na celu radykalne przyspieszenie rozwoju gospodarki żywnościowej kraju. Koordynację przygotowania założeń do programu takich działań zlecono Narodowej Akademii Nauk Białorusi. Program ten pod nazwą „Programu Odrodzenia

i Rozwoju Wsi na lata 2005-2010” przygotowany został w 2004 r. i zatwierdzony na początku 2005 r.

3.3. Założenia i realizacja Państwowego Programu Odrodzenia i Rozwoju Wsi na lata 2005-2010

Podstawowe cele Programu Odrodzenia i Rozwoju Wsi na lata 2005-2010 (dalej nazywanym Programem), to odrodzenie i rozwój wsi w sferze społecznej i produkcyjnej, w tym w szczególności stworzenie warunków dla stabilnego rozwoju produkcji rolnej. Cel ten ma być realizowany poprzez:

- stworzenie warunków dla stabilnego społeczno-ekonomicznego rozwoju obszarów wiejskich, w szczególności poprzez wzrost dochodów ludności wiejskiej i prestiżu zamieszkiwania na obszarach wiejskich, a tym samym do poprawy sytuacji demograficznej na wsi,
- stworzenie warunków dla uzyskania efektywnej produkcji rolno-spożywczej na poziomie pokrywającym zapotrzebowanie rynku wewnętrznego i pozwalającym na rozwój eksportu.

3.3.1. Założenia i zadania Programu

Podstawowe przedsięwzięcia zabezpieczające realizację zadań w sferze socjalno-bytowej rozwoju obszarów wiejskich to:

1. Wzrost dochodów ludności wiejskiej poprzez:

- zwiększenie poziomu średniego miesięcznego wynagrodzenia pracujących w rolnictwie do poziomu w pozostałych gałęziach gospodarki narodowej. W przeliczeniu na dolary USA, wynagrodzenie to ma wzrosnąć ze 135 dolarów w 2005 r. do 320-360 dolarów w 2010 r. Ma to być osiągnięte na bazie adekwatnego wzrostu wydajności pracy. Wzrostowi wydajności pracy ma służyć przede wszystkim powiązanie wysokości opłaty za pracę z końcowym jej rezultatem (w tym dla kadry kierowniczej poprzez premie z zysku i zwiększenie udziałów w kierowanych przez nich spółkach) oraz poprawa warunków pracy,
- zwiększenie dochodów ludności z gospodarstw przydomowych poprzez zwiększenie pomocy państwa w rozwoju produkcji w tych gospodarstwach,
- zwiększenie socjalnej pomocy państwa wiejskim rodzinom wychowującym dzieci oraz będącym w trudnej sytuacji materialnej.

2. Stworzenie warunków do rozwoju różnego rodzaju typów miejscowości wiejskich. Przekształcenie większych wsi i centralnych osiedli przedsiębiorstw rolnych w agromiasteczka (miejscowości wiejskie w pełni wyposażone w infrastrukturę socjalno-bytową, kulturalną oraz techniczną). Zakłada się, że w latach 2005-2010 stworzona będzie sieć 1481 agromiasteczek.

3. Poprawę warunków mieszkaniowych na wsi, w szczególności poprzez zwiększenie skali budowy nowych mieszkań i modernizację istniejącej bazy mieszkaniowej. Struktura budowanych mieszkań ma być zróżnicowana (wolno stojące domy z działkami – nie mniej niż 50%, domy szeregowe oraz domy wielorodzinne). Poziom komfortu tych mieszkań ma być zbliżony do mieszkań budowanych w miastach. W latach 2005-2010 ma być wybudowanych w sumie nie mniej niż 50 tys. mieszkań o średniej powierzchni 70 metrów kwadratowych.

W sferze produkcyjnej w Programie założono zwiększenie produkcji rolnej o 45%, przy średniorocznym wzroście w całym rolnictwie o 7-8%. Według tych założeń tempo wzrostu produkcji zwierzęcej powinno być zdecydowanie większe niż produkcji roślinnej.

Tabela 3.8

Zakładany w Programie wzrost produkcji rolnej

Wyszczególnienie	Lata / tys. ton						2010/ 2005
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	
Zboże	6700	6900	7210	7530	7970	8400	125
Rzepak	130	135	143	155	165	175	135
Buraki cukrowe	3170	3290	3570	3710	3760	3810	103
Ziemniaki	8600	8650	8700	8750	8850	9000	105
Len - włókno	60	60	60	60	60	60	100
Warzywa	1850	1850	1850	1850	1850	1850	100
Mleko	5150	5275	6220	6300	6350	6500	126
Mięso*	950	1010	1130	1200	1250	1440	152

a - założono w Programie; b – faktycznie uzyskano * zwierzęta gospodarskie i drób w wadze żywej;

Źródło: [22, 24].

Wynika to z faktu, że w latach głębokiego kryzysu załamanie się produkcji zwierzęcej było znacznie większe niż produkcji roślinnej, a w latach wychodzenia z kryzysu wzrost produkcji zwierzęcej był niższy niż roślinnej. W rezultacie w 2004 r. poziom produkcji roślinnej stanowił 118% poziomu z 1990 r., podczas gdy poziom produkcji zwierzęcej odpowiednio tylko 63%.

Biorąc pod uwagę zapotrzebowanie na poszczególne produkty oraz poziom i dynamikę ich produkcji, najwyższy wzrost produkcji w latach 2005-2010 założono dla rzepaku (35% przyjmując za 100 założony poziom produkcji w 2005 r.) i zbóż (odpowiednio 25%), natomiast niewielki wzrost dla ziemniaków (5%) i buraków cukrowych (3%) i utrzymanie na niezmienionym poziomie produkcji warzyw oraz lnu (tab. 3.8).

Wzrost produkcji roślinnej ma być osiągnięty przede wszystkim poprzez:

- działania na rzecz poprawy żyzności gruntów rolnych (zwiększenie nawożenia organicznego, w tym w postaci torfu oraz wapnowania gleb, a także rozszerzenie upraw poplonów i śródplonów, zwiększenie w strukturze upraw ro-

ślin motylkowych itp.) oraz wzrost nawożenia mineralnego do około 240 NPK/ha UR w 2010 r.;

- poprawę agrotechniki, przejście na bardziej nowoczesne technologie uprawy roślin. W związku z tym w latach 2005-2010 planuje się dostarczenie rolnictwu 73,9 tys. traktorów, w tym 6,4 tys. dużej mocy, 14,5 tys. kombajnów zbożowych, 4 tys. zestawów czyszczaco-suszających, 6,5 tys. silosokombajnów, w tym 750 wysoko wydajnych. Przy tym wskazano także na potrzebę importu nowoczesnych maszyn rolniczych koniecznych dla wprowadzenia nowoczesnych technik i technologii produkcji rolnej. Założono także zdecydowaną poprawę w zakresie obsługi serwisowej maszyn i urządzeń rolniczych.

Szybki wzrost produkcji zwierzęcej oraz poprawę jej efektywności i konkurencyjności zakłada się przede wszystkim poprzez skoncentrowanie jej w przedsiębiorstwach rolnych (na dużych fermach) oraz szeroką rekonstrukcję i modernizację tych ferm. W produkcji mleka zakłada się unowocześnienie techniczne i technologiczne 1373 ferm mlecznych. Ma to doprowadzić do tego, że w 2010 r. 90% mleka towarowego będzie produkowane na fermach działających w systemie komputerowej zootechnicznej i weterynaryjnej identyfikacji. W produkcji mięsa przewiduje się rekonstrukcję 101 kompleksowych ferm specjalizujących się w opasie bydła, 107 ferm trzody chlewnej i 51 ferm drobiowych. Ma to doprowadzić do tego, że w 2010 r. w produkcji fermowej będzie produkowane około 320 tys. ton wieprzowiny (85-90% ogólnej produkcji towarowej), 150 tys. ton wołowiny (odpowiednio 25-30%) oraz 200 tys. ton drobiu (prawie 100%).

Poza wyżej wskazanymi działaniami na rzecz wzrostu produkcji rolnej w Programie założono także doskonalenie organizacyjno-ekonomicznej struktury gospodarki żywnościowej oraz zacieśnienie współpracy z praktyką jednostek zajmujących się nauką i kształceniem kadr.

W sferze doskonalenia organizacyjno-ekonomicznej struktury gospodarki żywnościowej przewiduje się działania na rzecz:

- optymalizacji liczby i struktury własnościowej oraz prawnego-organizacyjnej przedsiębiorstw rolnych oraz przedsiębiorstw przetwarzających surowce rolne, przy założeniu zachowania własności państwowej w jednostkach zajmujących się postępowaniem naukowo-technicznym,
- poprawy gospodarowania i efektywności przedsiębiorstw rolnych, przede wszystkim poprzez wdrożenie wewnętrznego rozrachunku i mechanizmów rynkowych oraz realizację długookresowych biznesplanów,

- zakończenia reorganizacji przedsiębiorstw przynoszących stale straty poprzez ich integracją z przedsiębiorstwami – inwestorami lub poprzez sprzedaż ich majątku,
- optymalizacji państwowego kierowania (zarządzania) podstawowymi jednostkami odpowiedzialnymi za wdrażanie postępu naukowo-technicznego do gospodarki żywnościowej,
- zabezpieczenia ukierunkowanej (celowej) pomocy państwa na kompleksowy rozwój tzw. bazowych przedsiębiorstw (ich liczbę określono na 60), które mają osiągać produkcyjno-ekonomiczne wyniki na poziomie osiąganym przez najlepszy kombinat rolno-przemysłowy Białorusi – APK „Snow”,
- zabezpieczenia dalszego rozwoju kooperacji i integracji w gospodarce żywnościowej, poprzez tworzenie wielogałęziowych i wąsko wyspecjalizowanych kooperacyjno-integracyjnych struktur, w centrum których powinny znajdować się integrujące przedsiębiorstwa, którymi mogą być przedsiębiorstwa przetwórcze, duże fermy, duże przedsiębiorstwa produkcji pasz, duże przedsiębiorstwa handlowe, a także instytucje finansowe.

3.3.2. Realizacja założeń przyjętych w Programie

Realizacja założonych w Programie zadań jest zróżnicowana. Jeśli chodzi o założenia w sferze socjalno-bytowej, to należy zwrócić uwagę przede wszystkim na realizację zadań w zakresie budowy agromiasteczek i ich wyposażania w niezbędną infrastrukturę. Na planowane utworzenie 1481 agromiasteczek za lata 2005-2008 utworzono 937, w których zmodernizowano lub utworzono od nowa 12367 obiektów infrastruktury socjalno-bytowej i technicznej oraz oddano do użytku około 50 tys. mieszkań w znacznej części w wolno stojących i szeregowych domach. W rezultacie na 1 mieszkańca wsi przypada aktualnie około 29 metrów kwadratowych powierzchni mieszkania, 92% mieszkań wyposażonych jest w gaz, a 72% w bieżącą wodę [13]. Należy także zwrócić uwagę na bardzo wolną poprawę relacji średniej płacy w rolnictwie w stosunku do średniej płacy w kraju. W 1990 r. średnia płaca w rolnictwie stanowiła 93% średniej krajowej, w 1995 r. już tylko 62%, a w 2004 r. 58%. W 2005 r. wskaźnik ten wzrósł do prawie 62% i utrzymywał się na podobnym poziomie w latach 2006 i 2007 i dopiero w 2008 r. nieco się poprawił – do niecałych 65%. W rezultacie w 2008 r. średnia płaca w rolnictwie była zdecydowanie najniższa ze wszystkich działów gospodarki narodowej: prawie dwukrotnie niższa niż budownictwie, o 70% niższa niż w przemyśle, łączności i transporcie oraz o prawie 40% niższa niż w leśnictwie. Mimo pewnego wzrostu poziomu opłaty pracy w rolnictwie, nie udało się uzyskać założonych w tym zakresie celów. Nie udało się także zwiększyć dochodów ludności wiejskiej poprzez wzrost produkcji rolnej w gospodarstwach

przydomowych. Dochody te raczej zmniejszyły się, bowiem produkcja rolna w gospodarstwach przydomowych, co będzie przedstawione w dalszej części opracowania, wyraźnie spadła.

Trudno też jednoznacznie ocenić realizację założeń w zakresie tworzenia warunków do stabilnego i efektywnego rozwoju produkcji rolnej. Przede wszystkim brak jest postępu w poprawie rentowności produkcji rolnej, szczególnie zwierzęcej. Rentowność produkcji rolnej w przedsiębiorstwach rolnych wzrosła z 4,0% w 2005 r. do 5,5% w 2008 r., ale w latach 2006 i 2007 oscyloowało w granicach zera. Natomiast według założeń, poziom rentowności zapewniający przedsiębiorstwom stabilny rozwój powinien wynosić 18-20%. Co prawda odsetek przedsiębiorstw ze stratami radykalnie się obniżył i oscylował w tym okresie wokół 1-2%, jednak trudno doszukać się czynników tak radykalnej poprawy (w latach 2000-2004 przy nieco lepszej rentowności produkcji rolnej udział przedsiębiorstw ze stratami był kilkunastokrotnie wyższy).

Także dynamika inwestycji w rolnictwie nie jest wystarczająca w relacji do postawionych zadań. Poza wysokim wzrostem inwestycji w rolnictwie w pierwszym roku realizacji programu (w 2005 r. średnio w całej gospodarce o 20%, a w rolnictwie o ponad 87%), w pozostałych latach (2006-2008) wzrost ten był nawet nieco niższy niż średnio w kraju i zdecydowanie niższy niż w przemyśle (odpowiednio o 83, 90 i 97%). W rezultacie poprawa poziomu wyposażenia rolnictwa w środki trwałe jest niska. W latach 2005-2008 odnotowano wzrost o niecałe 4%, przy 8% dla całej gospodarki i przemysłu. Niezależnie od tych relacji należy jednak stwierdzić, że poziom inwestycji w rolnictwie był duży, a ich udział w strukturze nieco wzrósł i w ostatnich latach wynosi prawie 15%. W efekcie wyraźnie poprawiło się wyposażenie rolnictwa, a przede wszystkim przedsiębiorstw rolnych, w środki do produkcji rolnej. Poprawie uległy techniki i technologie produkcji oraz zwiększył się wyraźnie poziom nawożenia mineralnego (w przedsiębiorstwach rolnych z 113 kg NPK/ha UR w 2004 r. do 173 kg NPK/ha UR w 2008 r.) i organicznego (odpowiednio z 3,9 do 5,0 ton /ha UR).

Tabela 3.9

Dynamika plonów podstawowych roślin uprawnych w latach 1990-2008

Rośliny uprawne	Rok							2008/2005
	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	
Zboże	27,2	21,1	19,4	28,1	24,9	28,5	35,2	125
-w tym pszenica	27,5	25,1	21,6	32,8	28,2	32,8	39,8	121
Ziemniaki	138	132	134	177	192	212	221	125
Buraki cukrowe	321	218	292	316	376	387	439	139
Len-włókno	4,6	6,2	4,8	7,0	4,4	5,9	7,8	111
Rzepak	.	6,5	7,1	12,3	10,7	12,2	18,1	147

Źródło: [22, 23, 24].

W efekcie wyraźnie wzrosły plony roślin uprawnych (tab. 3.9). Należy jednak zwrócić uwagę na brak postępu w wapnowaniu gleb. Po wzroście powierzchni zwapnowanych UR do 523 tys. ha w 2005 r., w kolejnych latach widoczny jest wyraźny spadek do 402 tys. ha w 2008 r. Może to grozić spadkiem plonów w latach następnych.

W omawianym okresie nastąpiła także wyraźna poprawa, szczególnie w sektorze przedsiębiorstw, w zakresie produktywności zwierząt i efektywności produkcji zwierzęcej. Jest to przede wszystkim rezultat poprawy bazy paszowej, modernizacji ferm oraz poprawy jakości hodowlanej zwierząt. Można to zobrazować na przykładzie mleczności krów (tab. 3.10).

Tabela 3.10

Dynamika mleczności krów (średni udój na 1 krowę w kg/rok)

Gospodarstwa	Lata						2008/ 2005
	1995	2000	2005	2006	2007	2008	
Ogółem	2339	2413	3712	4006	4125	4438	119,6
Przedsiębiorstwa	2150	2154	3686	4019	4112	4456	120,9
Gospodarstwa farmerskie	2704	2545	3193	3311	3233	3750	117,4
Gospodarstwa przydomowe		2936	3799	3979	4199	4362	114,8

Źródło: Jak w tab. 3.9.

Można tu także odnotować fakt, że poczynając od początku lat 90., dopiero w 2008 r. przedsiębiorstwa uzyskały lepszy wynik w mleczności krów niż gospodarstwa przydomowe. W rezultacie dynamika wzrostu wartości produkcji w latach 2005-2008 (w cenach porównywalnych) była wysoka.

Tabela 3.11

Dynamika wartości produkcji rolnej w cenach porównywalnych

Wyszczególnienie	Rok poprzedni = 100					2004=100
	2004	2005	2006	2007	2008	
Produkcja ogółem						
Całe rolnictwo	112,6	101,7	106,0	104,4	108,6	122,2
-przedsiębiorstwa*	117,7	106,3	109,0	109,0	114,1	144,1
-gospodarstwa przydomowe	107,2	95,3	101,8	97,9	100,1	95,1
Produkcja roślinna						
Całe rolnictwo	116,1	96,1	105,0	105,8	110,8	118,3
-przedsiębiorstwa*	123,3	96,3	105,4	115,2	120,9	141,4
-gospodarstwa przydomowe	111,3	95,9	104,7	99,1	102,4	101,9
Produkcja zwierzęca						
Całe rolnictwo	107,5	108,9	107,2	102,6	105,9	130,8
-przedsiębiorstwa*	112,9	114,9	111,5	104,9	109,2	146,7
-gospodarstwa przydomowe	96,3	94,0	94,0	94,0	92,3	76,7

* od 2004 r. w statystyce w pozycji tej ujęta jest także produkcja w gospodarstwach farmerskich

Źródło: [23, 24].

Mimo że rok 2004 był bardzo korzystny dla rolnictwa (wzrost produkcji w stosunku do 2003 r. prawie o 13%), to w analizowanym okresie osiągnięto ponad 22% wzrost produkcji roślinnej i prawie 31% wzrost produkcji zwierzęcej. Szczególnie duży wzrost produkcji rolnej osiągnięto w przedsiębiorstwach i gospodarstwach farmerskich (ogółem 44,1%, roślinnej 41,4%, zwierzęcej 46,7%).

Jeśli chodzi o realizację zadań założonych w Programie w zakresie wzrostu produkcji rolnej, to należy stwierdzić, że realizacja ich jest zagrożona. W programie założono 45% wzrost produkcji rolnej (ogółem we wszystkich sektorach rolnictwa), natomiast za lata 2005-2008, a więc za 4 lata osiągnięto 22,2 % (średnio rocznie prawie 5,6%). Zasadniczym czynnikiem niższego niż założono wzrostu produkcji rolnej są wskazywane wyżej trudności z rozwojem produkcji rolnej w gospodarstwach przydomowych ludności. W latach 2005-2008 produkcja ogółem w tych gospodarstwach spadła o 5%, w tym produkcja roślinna wzrosła o 1,9%, a produkcja zwierzęca spadła o ponad 23%. (tab. 10). Wydaje się, że jest to efekt z jednej strony zmniejszenia wspomaganie rozwoju produkcji w tych gospodarstwach, przede wszystkim ze strony przedsiębiorstw (zrestrukturyzowanych kołchozów i sowchozów) oraz z drugiej strony zmniejszenia zainteresowania rozwojem produkcji, szczególnie zwierzęcej, ze strony ludności wraz ze wzrostem dochodów i dostępności produktów żywnościowych na rynku.

Tabela 3.12

Dynamika produkcji poszczególnych produktów rolnych

Wyszczególnienie	Wykonanie w latach, w tys. ton					2008/ 2004	2008 Plan	2008 Wyk./Plan
	2004	2005	2006	2007	2008			
Zboże	7016	6421	5923	7216	9015	128	7530	120
Rzepak	143	150	115	240	514	359	155	332
Buraki cukrowe	3088	3065	3978	3626	4030	130	3710	109
Ziemniaki	9902	8185	8329	8744	8749	88	8750	100
Len - włókno	57	50	29	39	61	107	60	102
Warzywa	2035	2007	2173	2153	2295	113	1850	124
Mleko	5149	5676	5896	5904	6225	121	6300	99
Mięso*	930	1024	1121	1176	1209	130	1200	101

* zwierzęta gospodarskie i drób w wadze żywej

Źródło: jak w tab. 3.9.

Wzrost produkcji za 4 lata wskazuje, że aby zrealizować założony w Programie wzrost produkcji w ostatnich 2 latach jego realizacji, należałoby osiągać wzrost produkcji po około 9%. Tymczasem za osiem miesięcy 2009 r. wzrost produkcji w stosunku do tego samego okresu roku ubiegłego wynosił 3,3%

(w przedsiębiorstwach wzrost o 6,6%, a w gospodarstwach przydomowych spadek o 5%). Doświadczenie lat ubiegłych wskazuje, że roczny wzrost produkcji rolnej może więc wynieść około 4%. W tej sytuacji w 2010 r. należałoby osiągnąć wzrost w granicach 14%, co jest w warunkach pogłębiającego się spadku produkcji w gospodarstwach przydomowych wręcz niemożliwe.

Ocenę realizacji przyjętych złożań Programu w zakresie poszczególnych produktów rolnych komplikuje nieco fakt, że bazą dla tych złożań jest przewidywany (założony) poziom produkcji w 2005 r. Okazało się bowiem, że zrealizowany poziom produkcji w 2005 r. zbóż, ziemniaków, buraków cukrowych i lnu okazał się niższy niż zakładano, a rzepaku i warzyw znacznie wyższy niż zakładano. W tej sytuacji wzrost produkcji do 2010 r., biorąc za podstawę faktyczny poziom produkcji w 2005 r., jest na przykład wyższy dla zbóż niż dla rzepaku, a więc odwrotnie niż wynikało to z przyjętych założań.

Niezależnie jednak od tych zastrzeżeń należy stwierdzić, że w latach 2005-2008, w porównaniu nawet do bardzo korzystnego dla produkcji roślinnej 2004 r., nastąpił duży wzrost zbiorów podstawowych roślin. W rezultacie założenia Programu na 2008 r. w zakresie wielkości zbiorów rzepaku, ale także zbóż i warzyw są zrealizowane z dużą nadwyżką, a buraków cukrowych i lnu z niewielką nadwyżką. Na podkreślenie zasługuje szczególnie dynamiczny rozwój produkcji rzepaku. Widać natomiast pewne problemy z realizacją założonych zbiorów ziemniaków. W 2008 r., mimo w sumie korzystnego roku i osiągnięcia rekordowych jak na Białoruś plonów, zbiory były tylko na poziomie zakładanym. Wskazuje to na malejące zainteresowanie uprawą ziemniaków nie tylko w przedsiębiorstwach, ale także w gospodarstwach przydomowych.

3.4. Poziom produkcji rolnej a bezpieczeństwo żywnościowe Białorusi

Na Białorusi przyjmuje się, że bezpieczeństwo żywnościowe kraju jest zachowane, jeśli zabezpieczenie ludności w żywność, na poziomie gwarantującym racjonalne odżywianie, jest realizowane w 80-85% z krajowej produkcji, a więc przy imporcie na poziomie 15-20%, ale jednocześnie przy takim samym udziale (10-15%) eksportu krajowej produkcji. Jednocześnie w tej koncepcji zakłada się, że zabezpieczenie potrzeb ludności w produktach zbożowych z własnej produkcji powinno być na poziomie 90%, ziemniaków – 100%, mleka i produktów mlecznych oraz mięsa i produktów mięsnych – nie mniejszym niż 95%.

Dobre wyniki we wzroście produkcji rolnej w latach 2004-2008 mają swoje odzwierciedlenie w poprawie poziomu spożycia artykułów żywnościowych na Białorusi przy równoczesnym wzroście bezpieczeństwa żywnościowego kraju. Na szczególne podkreślenie zasługuje duży wzrost i stosunkowo duże

spożycie mięsa (w szczególności przy uwzględnieniu dość wysokiego spożycia ryb) oraz warzyw, owoców i jaj. Natomiast fakt utrzymywania się spadku spożycia mleka i jego przetworów oraz produktów zbożowych w warunkach znacznego wzrostu produkcji zbóż i mleka można objaśnić znaczną redukcją importu tych produktów. Dodatkowym czynnikiem spadku spożycia mleka może być kurczenie się produkcji zwierzęcej, w tym także mleka, w gospodarstwach przydomowych.

Tabela 3.13

Poziom spożycia podstawowych produktów rolnych w stosunku do norm medycznych w 2004 r. i 2008 r.

Produkty	Norma spożycia	Spożycie w 2004 r.	Spożycie (% normy)	Spożycie W 2008 r.	2008/2004	Spożycie (% normy)
Zbożowe	105	100	95,2	89	89	84,8
Ziemniaki	170	185	108,8	189	102	111,2
Mięso	80	59	73,7	75	127	93,7
Ryby	18,2	17,6	96,7	15,9	90	87,4
Mleko	393	246	62,6	233	95	59,3
Jaja	294	238	80,9	279	117	94,9
Olej roślinny	13,2	14,3	108,0	15,1	106	114,4
Warzywa	124	118	95,2	143	121	115,3
Owoce i jagody	78	46	59,0	59	128	75,6
Cukier	33	39	118,2	39	100	118,2

Źródło: [4, 23, 24].

W rezultacie średni poziom spożycia żywności na Białorusi znacznie przybliżył się do medycznie uzasadnionego. Największe odchylenie od tego poziomu występuje w spożyciu mleka i owoców oraz jagód (tab. 3.13). W ujęciu kalorycznym spożycie żywności na Białorusi stanowi ponad 90% międzynarodowej optymalnej normy wynoszącej 3500 kalorii.

Wzrost produkcji rolnej pozwolił nie tylko na poprawę w zaopatrzeniu ludności w produkty żywnościowe, ale także na wzrost eksportu tych produktów. Zasadniczo eksport ten po okresie kryzysu zaczął rosnąć od 2002 r. Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na znaczący wzrost eksportu mleka i produktów mlecznych oraz masła, serów i twarogów. Białoruś jest także tradycyjnie dużym eksporterem jaj, jednak poziom tego eksportu w ostatnich latach jest na znacznie niższym poziomie niż w latach 2000-2004. Jest także eksporterem ziemniaków, chociaż wielkość tego eksportu jest bardzo zmienna w związku z dużą zmiennością ich zbiorów.

Eksport produktów rolno-spożywczych w 2007 r. osiągnął poziom 1,8 mld dolarów USA i stanowił około 7,3% ogólnej kwoty eksportu Białorusi. W 2008 r. wartość tego eksportu przekroczyła 2 mld dolarów USA. Należy jednak zauważyć, że zdecydowana większość eksportu (w tym także reeksportu) lokowana

jest w Rosji. Na kraje WNP przypada 92,6% białoruskiego eksportu z jednostek podległych Ministerstwu Rolnictwa i Żywności, w tym na Rosję 82%.

Białoruś jest jednak w dalszym ciągu znaczącym importerem produktów rolno-żywnościowych. Wysoki jest przy tym rosnący import owoców i warzyw (jabłek, ogórków, marchwi, pomidorów, kapusty, cebuli, czosnku). Importowane są także znaczące ilości mleka i produktów mlecznych oraz mąki, kasz, pszenicy, kukurydzy, jednak import tych produktów w analizowanym okresie wyraźnie malał. Należy podkreślić, że znaczny wzrost zwierzęcej produkcji rolnej pozwolił na poprawę salda handlu zagranicznego wieprzowiną (poprzez znaczny wzrost eksportu) oraz mlekiem i wyrobami mlecznymi (poprzez znaczne zmniejszenie importu).

Tabela 3.14

Obroty w handlu zagranicznym produktami pochodzenia zwierzęcego (tys. t)

Produkty	2004 r.			2008 r.		
	eksport	import	saldo	eksport	import	saldo
Wołowina mrożona	43,5	2,2	41,3	34,5	0,8	33,7
Wieprzowina	14,7	35,8	- 21,1	31,3	49,9	18,6
Mięso drobiowe	13,2	15,5	- 2,3	6,2	11,4	-5,2
Mleko i wyroby mleczne	94	2071	-1977	168	1547	-1379
Masło	46,8	.	.	61,5	.	.
Jaja (mln szt.)	531,0	1,1	529,9	463,5	1,3	462,2

Źródło: [24].

Obroty towarami rolno-spożywczymi między Polską i Białorusią są niewielkie, ale mają tendencję wzrostową. Eksportujemy do Białorusi przede wszystkim mięso wieprzowe i przetwory mięsne, drób, świeże owoce i warzywa, przetwory z owoców i warzyw, a także pasze dla zwierząt. Część z tych produktów, a przede wszystkim mięso wieprzowe i drób jest reeksportowane do Rosji. Wartość eksportu w 2000 r. wynosiła prawie 60 mln euro, w 2007 r. 78 mln euro, a w 2008 r. 102 mln euro. Natomiast importujemy mleko w proszku, owoce, orzechy i nasiona lnu. Wartość importu jest bardzo niska – w 2007 r. 16,8 mln euro, a w 2008 r. 7,4 mln euro. W związku z tym Polska ma relatywnie bardzo wysokie i przy tym rosnące dodatnie saldo w obrotach towarami rolno-spożywczymi z Białorusią.

Zakłada się, że pełne bezpieczeństwo żywnościowe kraju zostanie osiągnięte w rezultacie realizacji założeń Programu, a więc w 2010 r. Jednak, jak już wskazywano wyżej, realizacja założeń Programu w zakresie szeregu produktów, a w szczególności produktów pochodzenia zwierzęcego, będzie bardzo trudna.

3.5. Problemy dalszego rozwoju rolnictwa na Białorusi

Podsumowując dotychczasowy rozwój rolnictwa należy zgodzić się z tymi białoruskimi analitykami, którzy stwierdzają, że podstawowym osiągnięciem minionego okresu jest uchronienie wysokotowarowego rolnictwa od rozpadu i zachowanie jego podstawowych zasobów produkcyjnych oraz stworzenie podstaw do dalszego stabilnego rozwoju gospodarki żywnościowej, w tym w szczególności dla rolnictwa. Należy także zgodzić się z poglądami, że niezbędne jest podjęcie zdecydowanych przedsięwzięć, które sprzyjałyby pokonaniu szeregu zagrożeń i trudności, które uwidoczniły się bardzo wyraźnie w dotychczasowym rozwoju gospodarki żywnościowej, a przede wszystkim w rolnictwa.

Podstawowym problemem utrudniającym stworzenie stabilnych warunków dla rozwoju rolnictwa, a przede wszystkim dla poprawy rentowności produkcji rolnej, jest bardzo niski poziom dochodów ludności, przede wszystkim wiejskiej i rolniczej. Niskie dochody są podstawową przyczyną tego, że około 30% gospodarstw domowych miejskich i prawie 100% wiejskich zajmuje się produkcją żywności w gospodarstwach przydomowych. Przy tym ludność wiejska przeznaczająca na żywność około 70% swoich dochodów. Ocenia się, że około 50% ludności wiejskiej brakuje środków na odżywianie się na racjonalnym poziomie, a 15% ludności wiejskiej żyje w biedzie. Aktualnie można mówić, że rynek żywności ukierunkowany jest zasadniczo na zaopatrzenie ludności miejskiej. Sytuacja ta powoduje, że wewnętrzny rynek żywnościowy jest bardzo płytki, a wzrost cen żywności bez znaczącego wzrostu dochodów ludności jest trudny.

Jeśli chodzi o przedsiębiorstwa rolne, to podstawowe trudności i zagrożenia w ich rozwoju to:

- a) makroekonomiczne (zewnętrzne w stosunku do przedsiębiorstw)
  - nieekwiwalentne przepływy międzygałęziowe, wskaźnik nożyc cen jest ciągle niekorzystny dla producentów rolnych. Państwo poprzez dotacje i subsydia, mimo ich znacznego wzrostu w ostatnich latach, nie wyrównuje przejmowanej przez inne gałęzie gospodarki narodowej wartości dodanej wytworzonej w rolnictwie. Przy tym dotacje i subsydia powinny być bardziej celowe, aktualnie trafiają do perspektywicznych i nieperspektywicznych producentów rolnych;
  - w zarządzaniu rolnictwem, w tym przede wszystkim przedsiębiorstwami rolnymi, występuje przewaga metod dyrektywnych nad metodami rynkowymi. Warunki zewnętrzne działalności przedsiębiorstw (system kredytowania, ceny na środki produkcji itp.) są w zdecydowanej mierze pochodną mechanizmów rynkowych, natomiast podstawowe wskaźniki produkcji i ceny na

produkty rolne są w znacznej mierze pochodną decyzji dyrektywnych, administracyjnych (decyzji Centrum);

- brak prawnych zabezpieczeń interesów producentów rolnych, w tym i przedsiębiorstw rolnych. Prawo ukierunkowane jest na ochronę interesów państwa (interesów Centrum), a nie interesów producentów, jako zdecydowanie słabszego partnera w tych relacjach.
- b) mikroekonomiczne (wewnętrzne)
- bardzo wysokie zadłużenie przedsiębiorstw rolnych, w tym w znacznej części przeterminowane;
  - bardzo duży, szacowany na 50%, niedobór własnych środków obrotowych;
  - niska efektywność wykorzystania podstawowych środków produkcji (niska produktywność roślin i zwierząt, niska wydajność pracy, duża kapitałochłonność produkcji) i niedostateczny postęp w tym zakresie;
  - niski poziom inwestycji, a w szczególności brak własnych środków na rozszerzoną reprodukcję i modernizację przedsiębiorstw. W rezultacie tempo unowocześniania technik i technologii produkcji jest zbyt wolne;
  - słaby, nienowoczesny system motywacyjny;
  - niedostateczny poziom kwalifikacji pracowników, w tym także kadry zarządzającej.

Od postępu w usuwaniu tych trudności i zagrożeń będzie zależała dynamika dalszego rozwoju rolnictwa białoruskiego i białoruskiej wsi.

Literatura

- 1) *Dziś i jutro gospodarstw rolnych w krajach Centralnej i Wschodniej Europy*, IERiGŻ- PIB, Warszawa 2008.
- 2) *Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi, stan i perspektywy*, IERiGŻ- PIB, Warszawa kwiecień 2009.
- 3) Gusakow W. G., *Nowiejszaja ekonomika i organizacja sielskogo choziajstwa w usłowijach stanowienija rynku: naucznyj poisk, problemy, reszenija*, Mińsk 2008.
- 4) Ilina Z., *Prodowolstwiennaja biezopastnost: tendecji i pierspiektiwy*, [w:] „Biełaruskaja Dumka” Nr. 4 2009.
- 5) „*Kak posiejesz...*” wywiad z wiceministrem rolnictwa i żywności Białorusi [w:] „Biełaruskaja Dumka” 2009, nr. 4.
- 6) *Kompleks nieotložnych mier po powyszeniju efektiwnosti sielskochoziajstwiennogo proizwodstwa w kontiektie wypołnienija gosudarstwiennoj programy wozroždenija i razwitija siela na 2005-2010 gody*, Gosudarstwiennoje naucznoje uczeżdzenije „Institut Ekonomiki NAN Biełarusi” Centr Agrarnoj Ekonomiki, Mińsk 2008.

- 7) *Kompleksnyj analiz effiektivnosti sielskochozajstwiennogo proizvodstva*, Gosudarstwiennie naucznoje uczeźdenije „Institut Ekonomiki NAN Biełarusi” Centr Agrarnoj Ekonomiki, Mińsk 2007.
- 8) Matusiewicz L., *Problemy transformacji białoruskiego rolnictwa*, [w:] „Dziś i jutro gospodarstw rolnych w krajach Centralnej i Wschodniej Europy”, IERIGŻ-PIB, Warszawa 2008.
- 9) *Organizacija krestijanskich (fiermierskich) chozajstw na bazie niepłatiesposobnych sielskochozajstwiennych organizacji: opyt, tendencji i predłożenija*, pod redakcją akademika NAN Biełarusi W. G. Gusakowa, Mińsk 2007.
- 10) Saihanau A., Kozakkevich A., *Gospodarstwa rolne Białorusi: stan obecny oraz perspektywy rozwoju*; [w:] „Dziś i jutro gospodarstw rolnych w krajach Centralnej i Wschodniej Europy”, IERIGŻ-PIB, Warszawa 2008.
- 11) Saihanau A., Kozakkevich A., *Współczesne warunki i przekształcenia strukturalne rolnictwa i obszarów wiejskich Białorusi*, IERIGŻ-PIB, Warszawa 2009.
- 12) Tereszczuk M., *Konkurencyjność polskich producentów żywności na rynkach wschodnich*, Roczniki naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, tom XI, zeszyt 3, Warszawa-Poznań-Olsztyn 2009.
- 13) *90 let sozidatielnogo truda: wremia ziemia liudi*, Ministerstwo Sielskiego Chozajstwa i Prodowolstwija Respubliki Biełaruś, Mińsk 2009.

Materiały statystyczne:

- 14) *Białaruś i Rossija. 2008*, Statisticzieskij sbornik, Moskwa 2008.
- 15) *Respublika Białaruś*, Oficjalnaja nacionalnaja statistika, sielskoje chozajstwo, <http://belstat.gov.by>
- 16) *Rocznik Statystyczny 1996*, GUS, Warszawa, 1997.
- 17) *Rocznik Statystyczny 2002*, GUS, Warszawa, 2003.
- 18) *Rocznik Statystyczny 2008*, GUS, Warszawa 2009.
- 19) *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2008*, GUS, Warszawa 2009.
- 20) *Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2007*, GUS Warszawa 2008.
- 21) *Sielskoje chozajstwo Republiki Białaruś 2003*, Ministerstwo Statistiki i Analiza Respubliki Białaruś, Mińsk 2003.
- 22) *Sielskoje chozajstwo Respubliki Białaruś*, Ministerstwo Statistiki i Analiza Respubliki Białaruś, Mińsk 2004.
- 23) *Sielskoje chozajstwo Respubliki Białaruś 2006*, Ministerstwo Statistiki i Analiza Respubliki Białaruś, Mińsk 2006.
- 24) *Sielskoje chozajstwo Republiki Białaruś*, Nacionalnyj Statisticzieskij Komitet Respubliki Białaruś, Mińsk 2009.

IV. HANDEL ZAGRANICZNY PRODUKTAMI ROLNO-SPOŻYWCZYMI POLSKI Z ROSJĄ, UKRAINĄ I BIAŁORUSIĄ W LATACH 2000-2008 ³²

Polska jest jednym z ważniejszych partnerów gospodarczych i handlowych krajów Europy Środkowo-Wschodniej, a w szczególności Rosji, Ukrainy i Białorusi. W ostatnich latach nastąpił dynamiczny wzrost obrotów handlowych produktami rolno-spożywczymi z tymi krajami.

Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi z krajami byłego Związku Radzieckiego, a obecnie Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP), zawsze był ważną częścią polskiego handlu zagranicznego. Od 2000 r. saldo handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi z krajami WNP ma wartość dodatnią, która w ciągu 9 lat wzrosła dwukrotnie z 395 do 790 mln euro.

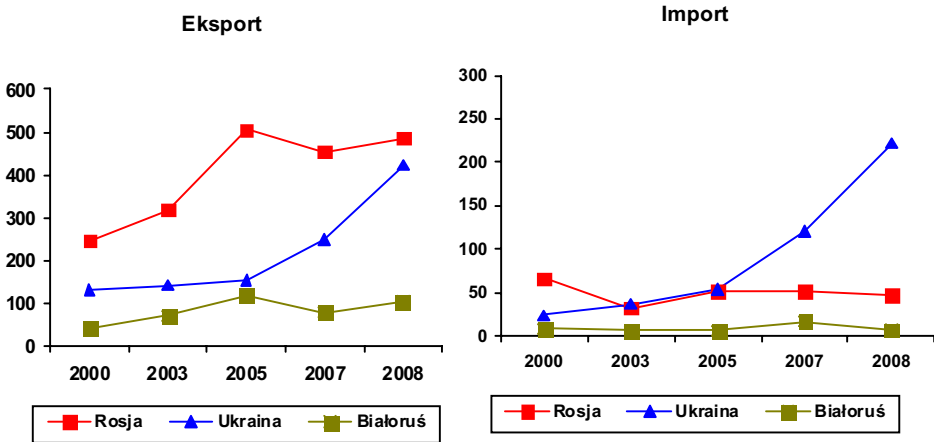
4.1. Wyniki handlu zagranicznego produktami rolno spożywczymi

W latach 2000-2008 wartość eksportu produktów rolno-spożywczych z Polski wyrażona w euro wzrosła czterokrotnie (z 2,7 mld euro w 2000 r. do 11,4 mld euro w 2008 r.), w tym do krajów WNP dwukrotnie (z 496 do 1 100 mln euro). Eksport do Rosji wzrósł prawie dwukrotnie (z 246 do 486 mln euro), na Ukrainę trzykrotnie (z 132 do 422 mln euro), zaś na Białoruś dwuipółkrotnie (z 42 do 102 mln euro). Spośród krajów WNP, największy wzrost eksportu produktów rolno-spożywczych odnotowano na Ukrainę, roczny przyrost wartości eksportu w latach 2003-2006 oscylował w granicach 10%, a wyraźny wzrost miał miejsce w 2008 r. (aż o 140% w stosunku do 2006 r.). Wpłynęło na to m.in. odblokowanie ukraińskiej granicy na import z Polski mięsa oraz świeżych owoców i warzyw, ustanowienie bezcłowych kontyngentów na import mięsa z Polski, a także wprowadzenie przez Komisję Europejską pod koniec 2007 r. subsydiów do eksportu wieprzowiny.

Import produktów rolno-spożywczych z WNP do Polski w analizowanym okresie wzrósł trzykrotnie z 101 do 309 mln euro. Był on niewielki i stanowił zaledwie 3% ogółu importu żywności w 2008 r. W analizowanym okresie import z Rosji zmniejszył się prawie o 30%, z Ukrainy natomiast wzrósł aż dziesięciokrotnie, zaś z Białorusi był na podobnym poziomie jak w 2000 r.

---

³² Badania na ten temat realizowano w ramach zadania PW „Ocena zmian konkurencyjności polskich producentów żywności na Wspólnym Rynku Europejskim i na rynkach innych krajów”.

Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi Polski w latach 2000-2008
(w mln euro)

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego (IERiGŻ-PIB), Centrum Informatyki Handlu Zagranicznego (CIHZ), Centrum Analitycznego Administracji Celnej (CAAC), Ministerstwa Finansów (MF), Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi (MRiRW).

Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej 1 maja 2004 r. oznaczało włączenie naszego kraju do Wspólnego Rynku Europejskiego (WRE), a tym samym likwidację wszelkich ograniczeń we wzajemnym handlu produktami rolno-spożywczymi pomiędzy krajami unijnymi. Miało to również przełożenie na wzrost naszego eksportu do krajów WNP, a w szczególności do Rosji, na Ukrainę i do Białorusi. Jednak polscy przedsiębiorcy musieli spełnić bardzo restrykcyjne wymagania służb weterynaryjnych i fitosanitarnych ww. krajów, aby móc eksportować do nich mięso oraz owoce i warzywa. Przez pewien czas (lata 2006-2007) granice Rosji, Ukrainy i Białorusi były zamknięte dla ww. polskich produktów. Dopiero na początku 2008 r., po długotrwałych negocjacjach i przeprowadzeniu szeregu kontroli przez odpowiednie służby tych krajów, polskie zakłady stopniowo zostały dopuszczane do handlu w Rosji, na Ukrainie i w Białorusi. Odbiło się to niekorzystnie na wzajemnych relacjach naszych krajów. Polscy przedsiębiorcy od nowa musieli budować swoją pozycję na tych rynkach, co niestety nie było łatwe i wymagało czasu. Ale dzięki konkurencyjnym cenowo ofertom handlowym i dobrej jakości naszych produktów żywnościowych, szybko wróciliśmy na rynki wschodnie, o czym świadczą dane eksportowe za 2008 r.

Tabela 4.1

Wyniki polskiego handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi
(w mln euro)

Wyszczególnienie	2000	2002	2004	2006	2007	2008
Eksport produk- tów rolno- spożywczych	2 745,7	3 251,0	5 242,2	8 468,8	9 955,1	11 428,4
w tym do UE	1 386,6	1 564,8	3 781,8	6 481,7	8 001,4	9 218,1
w tym do WNP	496,6	464,6	684,8	867,0	871,0	1 100,5
z tego do Rosji	246,0	273,2	404,7	433,7	454,3	486,1
na Ukrainę	132,7	127,8	141,0	176,5	250,0	422,6
do Białorusi	42,5	32,1	95,5	141,1	78,3	102,4
Import produk- tów rolno- spożywczych	3 436,1	3 761,2	4 406,5	6 391,1	7 972,3	10 088,9
w tym z UE	1 760,2	2 012,5	2 763,8	3 997,4	5 347,4	7 023,0
w tym ze WNP	101,4	90,8	91,0	187,3	221,8	309,5
z tego z Rosji	66,5	43,8	32,3	50,0	50,9	47,5
z Ukrainy	23,8	37,7	47,8	105,0	120,6	221,8
z Białorusi	8,3	5,6	3,8	10,8	16,8	7,3
Saldo handlu zagranicznego produktami rol- no-spożywczymi	- 690,4	- 510,2	835,7	2 077,7	1 982,8	1 339,5
w tym z UE	- 373,6	- 447,7	1 018,0	2 484,3	2 654,0	2 195,1
w tym ze WNP	395,2	373,8	593,8	679,7	649,2	790,6
z tego z Rosją	179,5	229,4	372,4	383,7	403,4	438,6
z Ukrainą	108,9	90,1	93,2	71,5	129,4	200,8
z Białorusią	34,2	26,5	91,7	130,3	61,5	95,1

Źródło: jak w wykresie 4.1.

O tak dynamicznym wzroście eksportu zadecydowała głównie duża podaż produktów rolno-spożywczych w naszym kraju, utrzymujący się duży popyt na polskie produkty żywnościowe nie tylko w krajach UE, ale także na rynkach wschodnich oraz korzystne ceny produktów rolno-spożywczych.

Na taką sytuację wpływ miały również dotacje unijne, z których po akcesji polscy przedsiębiorcy mogli korzystać na równych prawach z przedsiębiorcami unijnymi. Dzięki m.in. subsydiom eksportowym polskie produkty rolno-spożywcze mogły konkurować cenowo na rynkach krajów trzecich.

Tabela 4.2

Dynamika wyników handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi
(rok poprzedni = 100)

Wyszczególnienie	2002	2004	2006	2007	2008
Eksport produktów rolno-spożywczych	101	131	120	117	114
w tym do UE	108	185	125	123	115
w tym do WNP	97	119	100	100	126
z tego do Rosji	118	127	86	105	107
na Ukrainę	81	100	114	142	169
do Białorusi	71	136	118	56	131
Import produktów rolno-spożywczych	99	124	119	125	126
w tym z UE	101	149	118	134	131
w tym ze WNP	83	116	138	118	140
z tego z Rosji	75	100	98	102	93
z Ukrainy	92	129	193	114	184
z Białorusi	75	62	177	156	43

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych IERiGŻ-PIB.

W ciągu pięciu lat członkostwa Polski w UE eksport produktów rolno-spożywczych zwiększył się o ponad 180%, a import o ponad 175% (porównanie do 2003 r.). Bardzo szybko rozwijała się wymiana handlowa zwłaszcza z krajami UE, które są głównym odbiorcą polskich produktów rolno-spożywczych. Członkostwo Polski w UE wywarło również duży wpływ na wzrost eksportu polskich produktów rolno-spożywczych do krajów WNP, w tym do Rosji, na Ukrainę i do Białorusi. W latach 2004-2008 eksport tych produktów do krajów WNP zwiększył się z 576,3 mln euro w 2003 r. do 1,1 mld euro w 2008 r. (o 90%), w tym do Rosji z 318 w 2003 r. do 486 mln euro w 2008 r. (ponad 50%), na Ukrainę z 141 do 422 mln euro (trzykrotnie), zaś do Białorusi z 70 do 102 mln euro (wzrost o 45%). Import z krajów WNP wzrósł w tym czasie prawie czterokrotnie, zaś z Rosji o 46% (z 32 do 47 mln euro), z Ukrainy aż sześciokrotnie (z 37 do 222 mln euro), natomiast z Białorusi zaledwie o 20% (z 6 do prawie 8 mln euro).

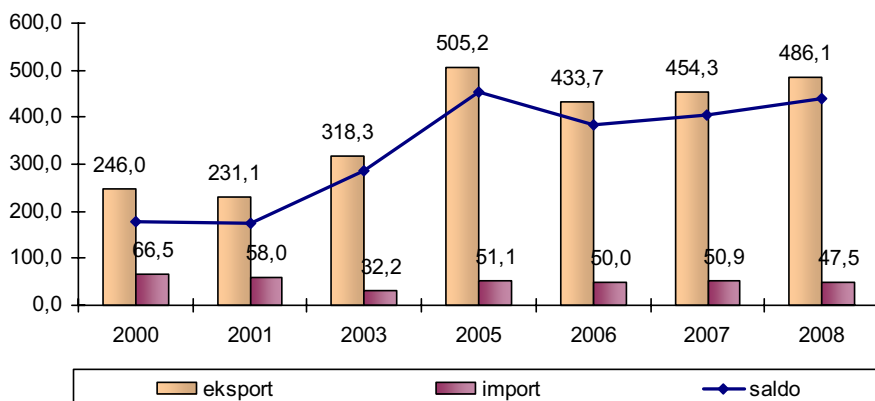
4.1.1. Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi z Rosją

Rosja jest najważniejszym partnerem handlowym Polski spośród krajów WNP. Od 2000 r. do końca 2008 r. odnotowano wzrostową tendencję eksportu produktów rolno-spożywczych do Rosji. Aktualnie Rosja jest naszym ósmym partnerem handlowym w eksporcie i dwudziestym w imporcie produktów rolno-

-spożywczych³³. Udział eksportu produktów rolno-spożywczych w ogólnym eksporcie do Rosji w 2008 r. wyniósł zaledwie 7,8% (spadek w stosunku do 2007 r. o 2,2 p.p.). Ważną pozycję w strukturze polskiego eksportu do Rosji w 2008 r. zajmowały: wyroby przemysłu elektromaszynowego, chemicznego, metalurgicznego, drzewno-papierniczego. Struktura eksportu w 2008 r. jest rezultatem zmian następujących w ostatnich latach, polegających na wzroście udziału wyrobów przetworzonych, jak i wieloletniej tendencji do spadku udziału sektora rolnego, który jeszcze w 1997 r. stanowił wiodącą pozycję w naszym eksporcie do Rosji z udziałem ok. 42%. Załamanie nastąpiło w 1998 r., a przyczynił się do tego kryzys w Rosji. Ekspert do Rosji produktów rolno-spożywczych stanowił w 2003 r. zaledwie 9% eksportu żywności z Polski. Jednak kolejne lata były jeszcze gorsze, z każdym rokiem udział ten ulegał zmniejszeniu. W 2008 r. stanowił zaledwie 4,3% ogółu eksportu produktów rolno-spożywczych z Polski. Mimo to, w ostatnich latach obserwuje się wzrost eksportu produktów rolno-spożywczych do Rosji, który ciągle narażony jest na utrudnienia ze strony rosyjskiej. Takim utrudnieniem było m.in. wprowadzenie w listopadzie 2005 r. przez rosyjskie służby weterynaryjne zakazu na import mięsa z Polski, a następnie przez służby fitosanitarne zakazu na import świeżych owoców i warzyw. Zakazy te obowiązywały przez ponad dwa lata i zostały zniesione dopiero na początku 2008 r. Odbiło się to negatywnie na wzajemnych kontaktach handlowych między Polską i Rosją. Polscy przedsiębiorcy od nowa musieli odbudowywać swoją pozycję na Wschodzie.

Wykres 4.2

Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi pomiędzy Polską a Rosją
(w mln euro)

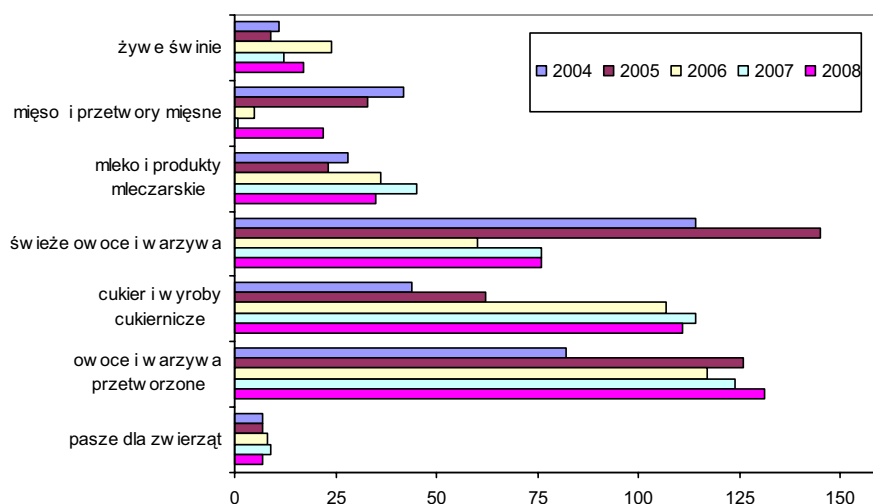
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IERiGŻ-PIB.

³³ Dane Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

W strukturze eksportu do Rosji dominuje mięso i przetwory mięsne, produkty mleczarskie (masło, ser, jogurty), świeże owoce i warzywa (głównie jabłko), cukier i wyroby cukiernicze, przetwory spożywcze oraz pasze dla zwierząt. Import produktów rolno-spożywczych z Rosji jest znikomy i stanowi zaledwie 4% ogółu importu. Importujemy głównie ryby, zboża i przetwory spożywcze. W latach 2004-2008 import produktów rolno-spożywczych z Rosji wynosił 32-50 mln euro i stanowił 15% importu z krajów WNP, a tylko ok. 1% importu rolno-spożywczego Polski.

Wykres 4.3

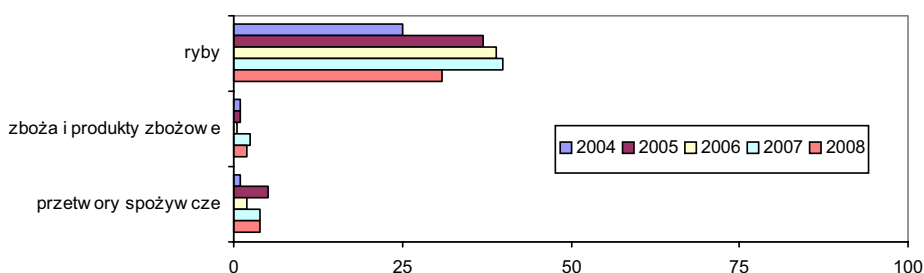
Struktura eksportu produktów rolno-spożywczych z Polski do Rosji w latach 2004-2008 (w mln euro)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IERiGŻ-PIB.

Wykres 4.4

Struktura importu produktów rolno-spożywczych z Rosji do Polski w latach 2004-2008 (w mln euro)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IERiGŻ-PIB.

Wyraźnie widoczna jest przewaga eksportu produktów rolno-spożywczych do Rosji nad importem, saldo obrotów od 2004 r. kształtuje się na poziomie 400 mln euro. Świadczy to o konkurencyjności naszych produktów żywnościowych na rynku rosyjskim. Jednak polscy przedsiębiorcy napotykają na różnego rodzaju utrudnienia, m.in.:

- kontyngenty ilościowe na import mięsa wieprzowego, wołowego i drobiowego,
- konieczność uzyskania od strony rosyjskiej zezwoleń (dopuszczeń) na wwóz towarów rolnych na terytorium Rosji,
- wysokie cła na wybrane towary,
- długotrwałe i biurokratyczne procedury dostępu do rynku,
- brak skutecznej ochrony znaków towarowych.

Ostatnie lata pokazały, że mimo stosowanych przez Rosję restrykcji w stosunku do polskich produktów rolno-spożywczych, eksport nie załamał się a nawet wzrósł, jednak nie jest na takim poziomie, jak był w latach 90.

4.1.2. Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi z Ukrainą

Drugim ważnym krajem WNP, z którym w ostatnich latach Polska prowadzi bardzo ożywioną wymianę handlową produktami rolno-spożywczymi jest Ukraina. Od 2000 r. polski eksport na Ukrainę charakteryzuje tendencja wzrostowa. Stanowił on w 2008 r. 38% eksportu produktów rolno-spożywczych do krajów WNP.

Obroty towarami rolno spożywczymi z Ukrainą w ostatnich latach wykazywały tendencję wzrostową – w 2000 r. wyniosły 156 mln euro, w 2003 r. 178 mln euro, zaś w 2008 r. wzrosły aż do prawie 650 mln euro. W całym analizowanym okresie mieliśmy z Ukrainą dodatnie saldo handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi. W latach 2000-2006 utrzymywało się ono na poziomie 100 mln euro, zaś od 2007 r. widać wyraźny jego wzrost. W 2008 r. saldo wyniosło 200 mln euro (dwukrotny wzrost w porównaniu z wcześniejszym okresem). Na taką sytuację wpłynęło przede wszystkim otwarcie przez Ukrainę granicy dla polskiego mięsa na początku 2007 r.

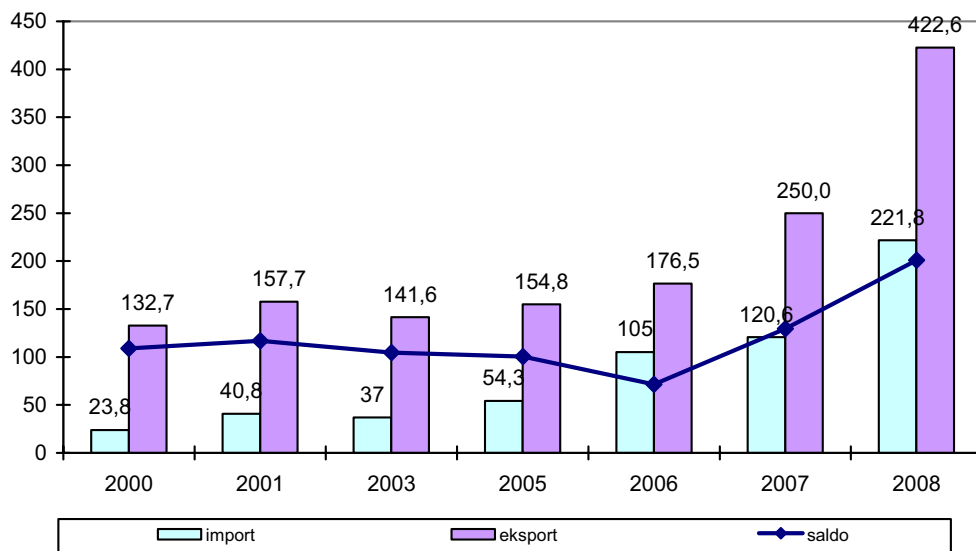
Od 25 marca 2006 r. strona ukraińska wprowadziła zakaz importu z Polski mięsa, który obowiązywał do 14 lutego 2007 r. W pierwszych dniach po odblokowaniu granicy, zaledwie 23 zakłady mięsne zostały dopuszczone przez ukraińskie służby weterynaryjne do handlu mięsem na terytorium Ukrainy. Przez cały ten czas sukcesywnie prowadzona kontrola dopuszczała nowe zakłady do wwozu mięsa na Ukrainę i aktualnie około 100 polskich zakładów mię-

snych może handlować mięsem z tym krajem. Ograniczenie to przyniosło duże straty dla polskiej branży mięsnej, a przede wszystkim spowodowało spadek eksportu polskiego mięsa wieprzowego na Ukrainę. Do 2005 r. eksport tych produktów wynosił ponad 20 tys. ton rocznie, w 2006 r. jego wielkość wynosiła niewiele ponad 1,3 tys. ton, a w 2007 r. tylko 200 ton. Polskie mięso zostało zastąpione na rynku ukraińskim przez mięso brazylijskie i argentyńskie. Od końca 2007 r. sytuacja ta ulega jednak zmianie i w 2008 r. widoczne jest wyraźne odbicie, wartość eksportu polskiego mięsa na Ukrainę wyniosła 130,6 mln euro (w tym 124,1 mln euro wieprzowina (90 tys. ton)).

Na tak wysoki wzrost eksportu duży wpływ miały wprowadzone przez Komisję Europejską pod koniec 2007 r. subsydia do eksportu mięsa wieprzowego (półtusze wieprzowe). Stawka dopłaty do 100 kg wieprzowiny wynosiła 31,10 euro. Subsydia te wpłynęły na poprawę konkurencyjności cenowej polskiego mięsa wieprzowego na Ukrainie. W 2008 r. ponad 40 tys. ton subsydio- wanych półtuszy wieprzowych wyjechało na Ukrainę.

Wykres 4.5

Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi pomiędzy Polską a Ukrainą (w mln euro)

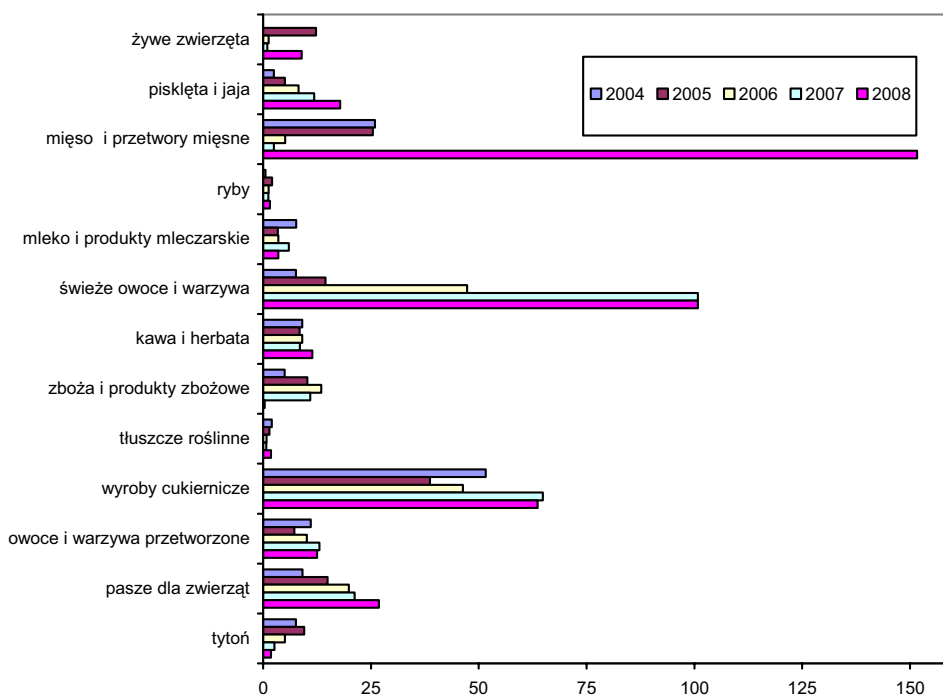
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IERiGŻ-PIB.

Lata 2000-2005 charakteryzowały się raczej stabilną sytuacją w obrotach towarami rolno-spożywczymi pomiędzy Polską a Ukrainą. Eksport był na poziomie 130-150 mln euro, zaś import 30-40 mln euro. Tym samym saldo w analizowanym okresie wynosiło ok. 100 mln euro. Dopiero lata 2007-2008 przynio-

sły dynamiczny wzrost wymiany towarami rolno-spożywczymi między Polska a Ukrainą. W 2008 r. wzajemne obroty handlowe żywnością wynosiły prawie 650 mln euro, co stanowiło prawie dwukrotny wzrost w porównaniu z 2007 r. i ponad trzykrotny w relacji do 2003 r. Tempo wzrostu eksportu produktów rolno-spożywczych na Ukrainę w latach 2000-2008 było bardzo zróżnicowane, od spadku w 2002 r. do wyraźnego wzrostu w ostatnich dwóch latach. W 2007 r. eksport wzrósł o 42% w porównaniu do roku 2006 r., a w 2008 r. był wyższy niż w 2007 r. o 70%. W ciągu pięciu lat wartość eksportu ww. produktów wzrosła trzykrotnie. Jednak nadal było to zaledwie 3,7% polskiego eksportu produktów rolno-spożywczych. Eksportujemy na Ukrainę przede wszystkim: mięso i przetwory mięsne, żywe zwierzęta, świeże owoce i warzywa, wyroby cukiernicze oraz pasze dla zwierząt.

Wykres 4.6

Struktura eksportu produktów rolno-spożywczych z Polski na Ukrainę w latach 2004-2008 (w mln euro)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IERiGŻ-PIB.

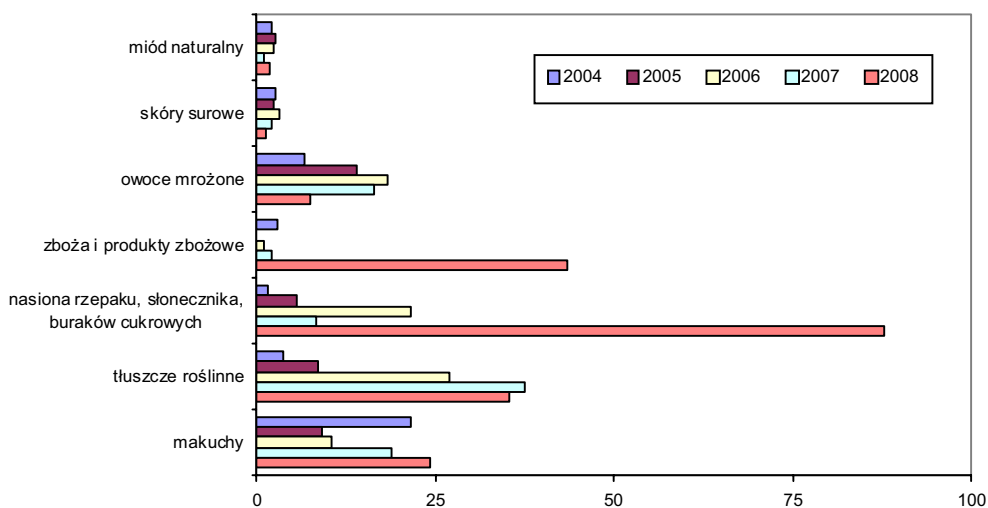
Dynamika wzrostu importu w analizowanym okresie również była bardzo zróżnicowana. W latach 2000-2003 utrzymywała się na stabilnym poziomie. Dopiero od 2004 r. następował stopniowy wzrost importu produktów rolno-

spożywczych z Ukrainy. W 2006 r. wartość importu wzrosła w porównaniu do 2005 r. o 94%, w kolejnym roku wzrost był niższy, tylko 15%, ale już w 2008 r. import wzrósł w stosunku do roku poprzedniego o 84%. Importujemy do Polski z Ukrainy głównie zboża i nasiona oleiste (rzepak), a także tłuszcze roślinne i makuchy.

Polskie produkty rolno-spożywcze cieszą się dużym zainteresowaniem na Ukrainie, przede wszystkim ze względu na ich jakość i walory smakowe, a także cenę. Szczególnie dotyczy to mięsa i przetworów mięsnych oraz owoców i warzyw. Jeżeli chodzi o produkty zbożowe, to zdecydowanie bardziej konkurencyjna jest Ukraina.

Wykres 4.7

Struktura importu produktów rolno-spożywczych z Ukrainy do Polski w latach 2004-2008 (w mln euro)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IERiGŻ-PIB.

4.1.3. Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi z Białorusią

Wymiana handlowa Polski z Białorusią po akcesji Polski do UE utrzymywała się raczej na wyrównanym poziomie.

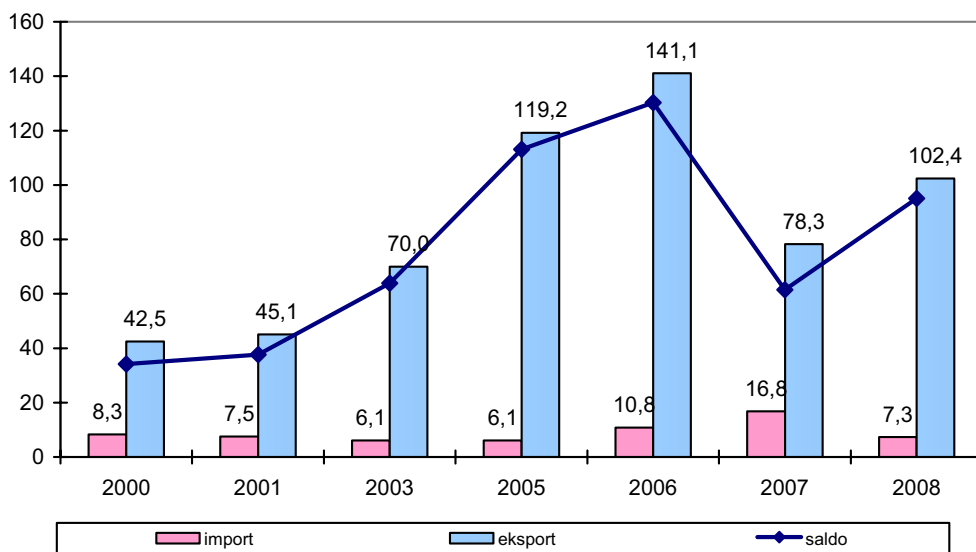
Obroty towarami rolno spożywczymi z Białorusią w ostatnich pięciu latach wykazywały tendencję wzrostową: w 2000 r. wyniosły 50,8 mln euro, w 2003 r. 76,1 mln euro, zaś w 2008 r. wzrosły do ponad 100 mln euro. W całym analizowanym okresie mieliśmy z Białorusią dodatnie saldo handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi, które z roku na rok ulegało zwiększeniu. W latach 2000-2002 było na poziomie 30 mln euro, zaś od 2003 r. widać

wyraźny jego wzrost. W 2008 r. saldo wyniosło prawie 100 mln euro (prawie trzykrotny wzrost w porównaniu w porównaniu do 2000 r.). Na taką sytuację wpłynęło przede wszystkim otwarcie przez Białoruś granicy dla polskiego mięsa na początku 2008 r. Eksport produktów pochodzenia zwierzęcego spadł w okresie styczeń-listopad 2007 r. o prawie 78%.

W strukturze polskiego eksportu do Białorusi dominują płyty wiórowe, wyroby przemysłu drzewnego i papierniczego, maszyny rolnicze, instalacje przemysłowe. Zaś w imporcie z Białorusi do Polski dominują: oleje ropy naftowej, gaz ziemny, nawozy potasowe, półprodukty z żeliwa i ze stali niestopowej, drewno surowe. Produkty rolno-spożywcze stanowiły w 2007 r. zaledwie 6% udziału w obrotach handlu zagranicznego Polski z Białorusią. Udział eksportu produktów rolno spożywczych stanowił 9% ogółu eksportu, zaś udział importu zaledwie 2% ogółu importu z Białorusi.

Wykres 4.8

Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi pomiędzy Polską a Białorusią (w mln euro)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IERiGŻ-PIB.

Białoruś jest trzecim, po Rosji i Ukrainie, partnerem WNP w obrotach handlowych Polski, stanowiąc w polskim eksporcie globalnym zaledwie 0,8%, zaś w imporcie 0,7%. W 2007 r. Polska zajmowała 5 miejsce w eksporcie globalnym Białorusi (5%), zaś w imporcie 4 miejsce (3%).

Dostęp polskich towarów do białoruskiego rynku ograniczony był wprowadzonym w marcu 2007 r. zakazem importu z Polski mięsa i produktów mię-

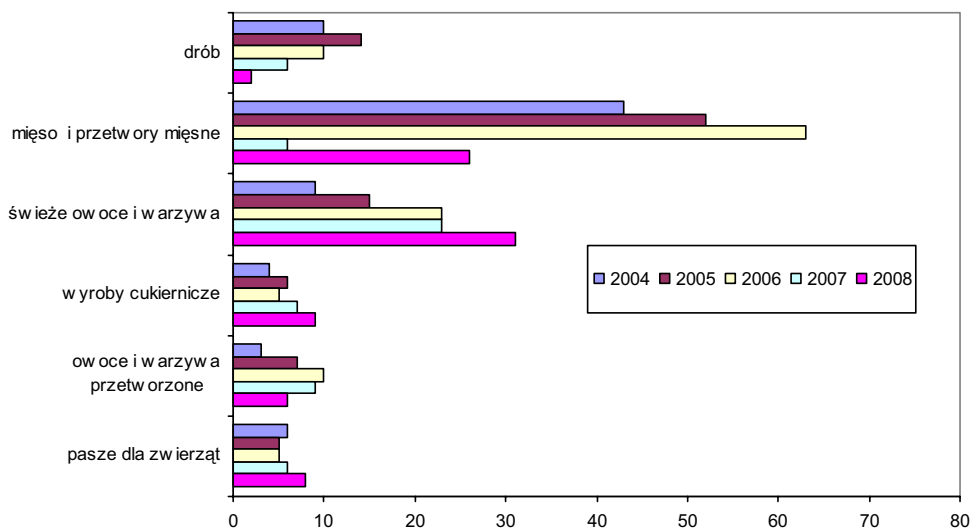
snych, jak również wysokimi cłami nie tylko importowymi, ale także w eksporcie. W marcu 2008 r. strona białoruska wznowiła częściowo, na zasadach przyjętych z Federacją Rosyjską, import mięsa z polskich zakładów mięsnych dopuszczonych do obrotu na rynek rosyjski.

W strukturze eksportu produktów rolno-spożywczych do Białorusi dominuje mięso i przetwory mięsne, drób, świeże owoce i warzywa, wyroby cukiernicze, przetwory z owoców i warzyw oraz pasze dla zwierząt.

Natomiast w strukturze importu: mleko w proszku, kazeina, warzywa przetworzone, owoce i orzechy, nasiona lnu, olej rzepakowy. Na Białorusi aż 70% produkcji rolnej jest nierentowna, więc import z tego kraju jest znikomy. Ponadto wprowadzane są różnego rodzaju ograniczenia, mające na celu zahamowanie nie tylko importu, ale także eksportu z tego kraju produktów rolno-spożywczych, aby w ten sposób wspomóc rodzime rolnictwo. Należy jednocześnie podkreślić, że większość białoruskich produktów rolno-spożywczych nie spełnia unijnych wymagań jakościowych, co tym samym ogranicza ich wwóz na terytorium UE (w tym do Polski).

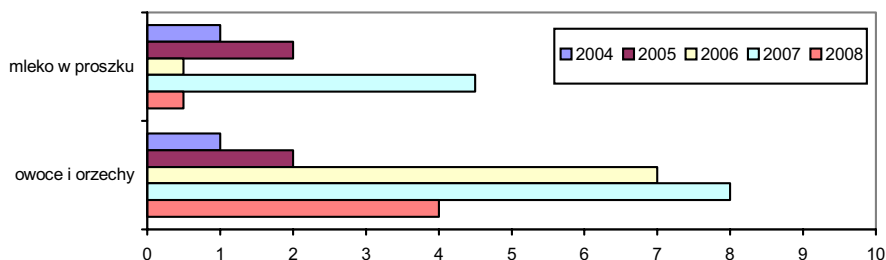
Wykres 4.9

Struktura eksportu produktów rolno-spożywczych z Polski do Białorusi w latach 2004-2008 (w mln euro)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IERiGŻ-PIB.

Struktura importu produktów rolno-spożywczych z Białorusi do Polski
w latach 2004-2008 (w mln euro)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IERiGŻ-PIB.

Przeprowadzona analiza pokazuje wyraźną przewagę eksportu nad importem produktami rolno-spożywczymi z Białorusią, co świadczy o konkurencyjności naszych produktów również na tym rynku wschodnim.

4.2. Podsumowanie

Przeprowadzona analiza handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi w latach 2000-2008 pokazuje dynamiczny wzrost obrotów między Polską i głównymi krajami WNP (Rosją, Ukrainą i Białorusią). Na szczególną uwagę zasługuje ponad czterokrotny wzrost obrotów z Ukrainą. Obserwuje się wysoką aktywność polskich przedsiębiorców, eksporterów i inwestorów na analizowanych rynkach, ich przedsiębiorczość i skuteczność działania, mimo czasami niesprzyjających warunków.

Obecnie trudno jest prognozować, jak będzie rozwijał się handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi pomiędzy Polską a Rosją, Ukrainą i Białorusią w najbliższym czasie i jak będzie się zmieniać konkurencyjność naszych przedsiębiorców na tych rynkach. W przyszłości, w celu zwiększenia naszej konkurencyjności na rynkach krajów WNP, należy większy nacisk położyć na promocję polskich produktów żywnościowych. Promocja jest jednym z elementów, który wpływa na wzrost konkurencyjności promowanej żywności, a przez to na zwiększenie jej sprzedaży.

Literatura

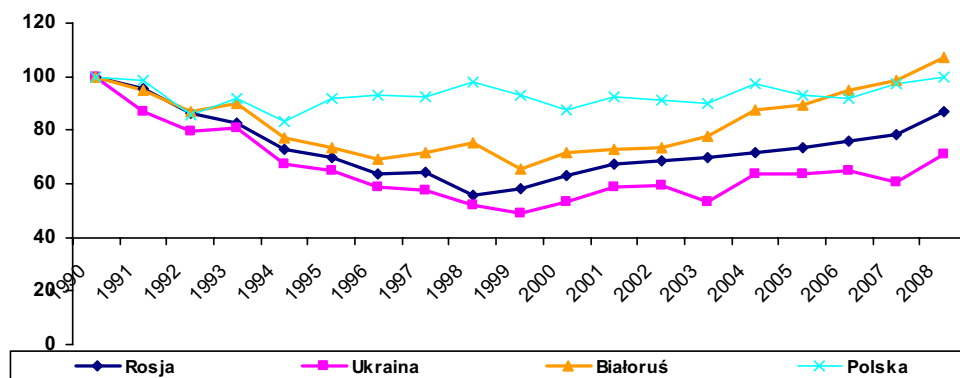
- 1) *Agricultural Markets And Trade: Evidence And Perspective Of V4 Region And Its Neighbour – Ukraine, proceedings of the papers from the International Scientific Workshop*, Kiev, Ukraine, November 5-6, 2008, Nita 2008.

- 2) Ambroziak Ł., Kaliszuk E., *Analiza zmian w handlu artykułami rolno-spożywczymi nowych państw członkowskich po akcesji do UE*, IERiGŻ-PIB, PW nr 130, Warszawa 2008.
- 3) Chomeczuk T., Hadyński J., *Gospodarka żywnościowa i obszary wiejskie wobec procesu globalizacji*, Poznań 2008.
- 4) *Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi. Stan i perspektywy*, „Analizy rynkowe” 2003-2008, IERiGŻ-PIB, ARR, MRiRW, Warszawa 2009.
- 5) Lipowski A., Glikman P., *Konkurencyjność a rywalizacja*, Wyd. Key Text, Warszawa 2005.
- 6) Misala J., *Rozwój współpracy gospodarczej Polski z nowymi krajami członkowskimi Unii Europejskiej oraz z Rosją, Ukrainą i Białorusią*, Wyd Politechnika Radomska, Radom 2007.
- 7) Strona internetowa Ministerstwa Gospodarki www.mg.gov.pl, *Współpraca gospodarcza z krajami WNP i pozaunijnymi*, 2009.
- 8) Szczepaniak I. (red.), *Ocena rozwoju konkurencyjności polskich producentów żywności po integracji z Unią Europejską*, Raport PW nr 99, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
- 9) Tereszczuk M. *Konkurencyjność polskich producentów żywności na rynkach wschodnich*, Roczniki Naukowe, Tom XI, zeszyt 3, Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Warszawa-Poznań-Olsztyn 2009.

V. PODSUMOWANIE

Rolnictwo wszystkich analizowanych krajów, a więc Rosji, Ukrainy i Białorusi wciąż znajduje się w okresie wychodzenia z głębokiego kryzysu produkcyjno-ekonomicznego, jaki był widoczny w latach 90. Okres pogłębiania się tego kryzysu i jego głębokość w tych krajach były różne. W Rosji spadek produkcji rolnej zakończył się w 1998 r. na poziomie 56% produkcji z 1990 r., na Ukrainie w 1999 r. na poziomie 49%, a na Białorusi zasadniczo w 1996 r. na poziomie 69%. Po okresie tak głębokiego załamania produkcji rolnej we wszystkich tych krajach widoczny jest jej wzrost, jednak dynamika tego wzrostu, mimo realizacji państwowych programów zmierzających do zdynamizowania tego wzrostu, jest w stosunku do potrzeb niewystarczająca i znacznie zróżnicowana między krajami. W latach 2000-2008 produkcja rolna w Rosji wzrosła o 38%, na Ukrainie o 33%, a na Białorusi o 50%. W rezultacie poziom produkcji z 1990 r. osiągnięty i przekroczony został jedynie na Białorusi (w 2007 r. 99%, a w 2008 r. 107% poziomu z 1990 r.). Rosja stopniowo zbliża się do poziomu produkcji z 1990 r. (odpowiedni 78% i 87%). Natomiast na Ukrainie poziom produkcji rolnej wciąż pozostaje na poziomie znacznie niższym niż w 1990 r. (w 2007 r. wynosił on 61%, a w 2008 r. 71% poziomu z 1990 r.). Dla porównania i oceny skali kryzysu w rolnictwie tych krajów można wskazać, że w Polsce spadek produkcji rolnej zakończył się zasadniczo w 1994 r. na poziomie 83% produkcji z 1990 r. W latach 2000-2008 r. produkcja rolna wzrosła o 14%. Aktualnie produkcja rolna w Polsce osiągnęła w przybliżeniu poziom z 1990 r. (2007 r. – 97,1%, 2008 r. – 100,0%).

Wykres 5.1. Dynamika produkcji rolnej w latach 1990-2008 (1990=100)

Źródło: Roczniki statystyczne Rosji, Ukrainy, Białorusi i Polski.

We wszystkich analizowanych krajach w szczególnie głębokim kryzysie znajduje się produkcja zwierzęca. W porównaniu do 1990 r. w Rosji produkcja ta pod koniec lat 90. spadła poniżej 50%, a na Ukrainie w 2000 r. do 43%. Także na Białorusi jeszcze w 2000 r., produkcja zwierzęca stanowiła około 58% poziomu z 1990 r.³⁴. Mimo podejmowanych działań zmierzających do odbudowy tej produkcji jeszcze w 2007 r. jej poziom w analizowanych krajach pozostawał na znacznie niższym poziomie niż w 1990 r. (w Białorusi na poziomie 80%, w Rosji około 60% i na Ukrainie poniżej 50%). Dla porównania w Polsce produkcja zwierzęca spadła w 1994 r. do 84,3% poziomu z 1990 r. W następnych latach, szczególnie po 2004 r. nastąpił jej stabilny wzrost, a w 2007 r. była ona o ponad 10% wyższa niż w 1990 r. Tak znaczący postęp w produkcji zwierzęcej w Polsce był rezultatem poprawy efektywności gospodarowania, w tym przede wszystkim wzrostu produktywności zwierząt.

Tabela 5.1

Produkcja rolna na 1 mieszkańca w kg w 2007 r.

Wyszczególnienie	Rosja	Ukraina	Białoruś	Polska
Zboża	576	630	744	553
Ziemniaki	259	411	901	309
Warzywa	109	147	222	150
Owoce	28	32	43	45
Mięso	41	41	84	101
Mleko	226	264	608	308
Jaja (szt.)	267	302	333	258

Źródło: Roczniki statystyczne Rosji, Ukrainy, Białorusi i Polski.

We wszystkich analizowanych krajach głębokie załamanie w latach 90. produkcji rolnej, w tym przede wszystkim zwierzęcej, było rezultatem załamania się wewnętrznego rynku produktów rolno-spożywczych wynikającego z dużego spadku dochodów realnych ludności, ale także w znacznym stopniu, głównie na Ukrainie, żywiołowej restrukturyzacji własnościowej i prawno-organizacyjnej państwowych i kolektywnych przedsiębiorstw w rolnictwie i przetwórstwie rolno-spożywczym. W szczególności na Ukrainie, ale także chociaż w mniejszym stopniu w Rosji i na Białorusi, nastąpiło bardzo duże przesunięcie zasobów ziemi rolnej z przedsiębiorstw rolnych do gospodarstw przydomowych ludności i gospodarstw farmerskich. Aktualnie udział tych gospodarstw

³⁴ W tym wypadku tak duży spadek tej produkcji był w znacznym stopniu rezultatem zbyt wysokiego poziomu produkcji zwierzęcej realizowanego przez Białoruś, w ramach podziału zadań w ramach byłego ZSRR, na bazie zbóż dostarczanych, przede wszystkim z Kazachstanu. W 1990 r. Białoruś produkowała w przeliczeniu na 1 mieszkańca 116 kg mięsa, 732 kg mleka i 359 sztuk jaj, podczas gdy na przykład Ukraina odpowiednio 84, 472 i 314.

w strukturze ogółu użytków rolnych na Ukrainie wynosi 54%, w Rosji prawie 18%, a na Białorusi 13%.

Żywiłowa prywatyzacja i restrukturyzacja przedsiębiorstw rolnych, w warunkach kryzysu całej gospodarki, doprowadziła do szczególnie głębokiego załamania produkcji rolnej w tym sektorze. Natomiast znaczna alokacja zasobów ziemi rolnej do gospodarstw przydomowych i farmerskich nie zaowocowała adekwatnym wzrostem produkcji rolnej, szczególnie zwierzęcej. Można nawet zauważyć, że wzrost dochodów ludności w połączeniu z poprawą na rynku żywności prowadzi do relatywnego zahamowania wzrostu, a nawet do spadku poziomu produkcji rolnej w gospodarstwach przydomowych. W tym kontekście można zaryzykować tezę, że podstawowym osiągnięciem tego okresu na Białorusi było uchronienie wysokotowarowego sektora rolnictwa od żywiłowego rozpadu i zachowanie jego podstawowych zasobów produkcyjnych oraz tworzenie, jednak chyba zdecydowanie za wolno, rynkowych mechanizmów jego rozwoju.

Podstawowym problemem utrudniającym stworzenie stabilnych warunków dla rozwoju rolnictwa we wszystkich analizowanych krajach, a przede wszystkim dla poprawy rentowności produkcji rolnej, jest bardzo niski w tych krajach poziom dochodów ludności, przede wszystkim wiejskiej i rolniczej. Niskie dochody są podstawową przyczyną tego, że prawie 100% gospodarstw domowych wiejskich i znaczna część miejskich zajmuje się produkcją żywności w gospodarstwach przydomowych. Jednocześnie na żywność przeznaczana jest zbyt wysoka część dochodów ludności, szczególnie wiejskiej. Sytuacja ta powoduje, że wewnętrzny rynek żywnościowy jest bardzo płytki, a wzrost cen żywności bez znaczącego wzrostu dochodów ludności jest trudny. Aktualnie można mówić, że rynek żywnościowy w tych krajach ukierunkowany jest zasadniczo na zaopatrzenie ludności miejskiej.

Tabela 5.2

Spżycie podstawowych produktów żywnościowych w 2007 r. w kg/1mieszkańca

Wyszczególnienie	Rosja	Ukraina	Białoruś	Polska
Mięso i produkty mięsne	58	46	75	78
Mleko i produkty mleczarskie	239	225	233	183
Jaja (szt.)	256	252	275	207
Ryby*	18,6	16,7	15,5	9,5
Produkty zbożowe	121	116	89	114
Cukier	39	40	39	39
Ziemniaki	132	130	189	121
Warzywa	106	118	143	115
Owoce	51	42	59	41
Olej roślinny	13	14	15	12

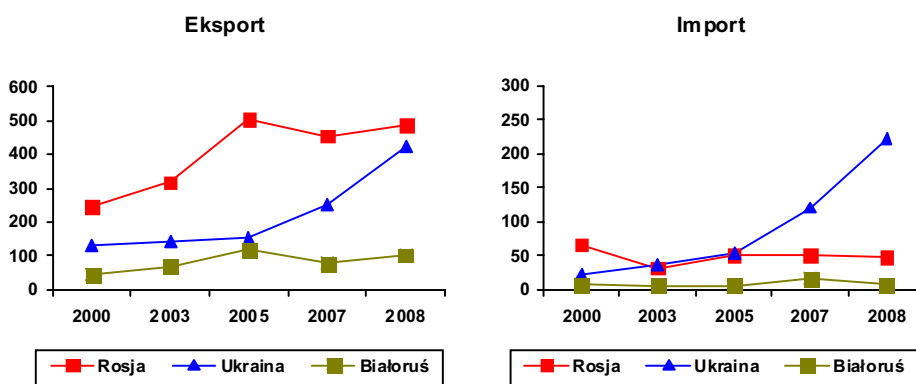
* FAO Yearbook: Fishery and Agriculture Statistics, 2007,

Źródło: Roczniki statystyczne Rosji, Ukrainy i Białorusi i Polski.

W wyżej przedstawionych uwarunkowaniach we wszystkich analizowanych krajach wystąpił wzrost importu żywności na poprawę zaopatrzenia ludności miejskiej, a w szczególności wielkomiejskiej, przede wszystkim w wysoko przetworzone produkty pochodzenia zwierzęcego. Mimo to średni poziom spożycia żywności, w szczególności produktów pochodzenia zwierzęcego w analizowanych krajach jest, niższy niż zalecany.

Szczególnie dotyczy to Ukrainy i Rosji. Na Białorusi poziom spożycia żywności w przeliczeniu na 1 mieszkańca jest znacznie wyższy niż w Rosji i na Ukrainie, i nawet nieco wyższy niż w Polsce, jednak osiągnięty jest w znacznym stopniu mechanizmami dyrektywno-nakazowymi skierowanymi na utrzymanie niskich cen żywności i zwiększenie jej dostępności kosztem jednostek gospodarczych funkcjonujących w sektorze żywnościowym, w tym w szczególności w rolnictwie. W rezultacie, w warunkach wzrostu dochodów ludności w tych krajach (który już się rozpoczął i musi być kontynuowany) i poprawy poziomu i jakości spożycia żywności, osiągany w ostatnich latach i przewidywany wzrost produkcji rolnej nie doprowadził i w najbliższych latach nie doprowadzi, przynajmniej w Rosji i na Ukrainie, do znacniejszego zmniejszenia importu produktów pochodzenia zwierzęcego i poprawy samowystarczalności żywnościowej tych krajów.

Wykres 5.2 Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi Polski z Rosją, Ukrainą i Białorusią w latach 2000-2008 (w mln euro)

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego (IERiGŻ-PIB), Centrum Informatyki Handlu Zagranicznego (CIHZ), Centrum Analitycznego Administracji Celnej (CAAC), Ministerstwa Finansów (MF), Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi (MRiRW).

Wyraźnie widać to na przykładzie Rosji, która staje się coraz większym importermem produktów rolno-spożywczych, w szczególności pochodzenia zwierzęcego.

rzęcego. Analizy wskazują, że nawet pełna realizacja zadań zapisanych w programie rozwoju rolnictwa Rosji i założeń w zakresie poprawy bezpieczeństwa żywnościowego kraju nie doprowadzi nawet w 2020 r. do pełnej samowystarczalności żywnościowej.

Należy w związku z tym przypuszczać, że w najbliższym czasie wymiana handlowa towarami rolno-spożywczymi Polski z analizowanymi krajami będzie kontynuowana, a może nawet ulegnie zwiększeniu.

Od 2000 r. saldo handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi Polski z krajami WNP ma wartość dodatnią, która w ciągu 9 lat wzrosła dwukrotnie z 395 do 790 mln euro. Na uwagę zasługuje dynamiczny wzrost wymiany handlowej towarami rolno-spożywczymi z Ukrainą. W 2008 r. wzajemne obroty handlowe żywnością wynosiły prawie 650 mln euro, co stanowiło prawie dwukrotny wzrost w porównaniu do 2007 r. i ponad czterokrotny w relacji do 2000 r.

Jednocześnie ostatnie lata potwierdzają, że Rosja i Ukraina mogą być dużym i rosnącym eksporterem produktów roślinnych, w tym przede wszystkim zboża, roślin oleistych i oleju. Eksport ten szczególnie w latach wysokich urodzajów tych roślin w tych krajach może bardzo silnie wpływać na rynek tych produktów w naszym kraju. Jednak wielkość tego eksportu będzie w znacznym stopniu zależała od dynamiki rozwoju produkcji zwierzęcej w analizowanych krajach. Jeśli kraje te będą dążyły do szybkiego wzrostu pogłowia zwierząt gospodarskich i do zmniejszenia importu produktów zwierzęcych, to będą zmuszone przeznaczyć znaczącą część produkcji zbóż na pasze i zwiększać w strukturze zasiewów udział roślin na pasze. Jednak, tak czy inaczej, rozwój produkcji rolnej w tych krajach będzie wywierał znaczący wpływ na światowy rynek produktów rolno-spożywczych, a pośrednio na konkurencyjność naszego rolnictwa.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Nakład: 500 egz.

Druk i oprawa: EXPOL Włocławek